

อธิมุตติปัจจุปฏฐานะ วา, สหุเชยฺยวตฺต-
ปฏฐานะ, สหุชฺชมฺมสุสฺวนาทีโสตาปตฺตียงค-
ปฏฐานะ วา, หตฺถวิตฺตพีชานี วีย^๑
ทฏฐพฺพา.

มีความปักใจเป็นลักษณะบ้าง มีอันทำให้ใส
เป็นรส เหมือนอย่างแก้วมณีที่ทำน้ำให้ใส
ฉะนั้น มีความแล่นไปเป็นรส คุยในการ
ข้ามห้วงน้ำฉะนั้น. มีความไม่ขุ่นมัวเป็น
ปัจจุปฏฐานะ มีการคัดลึกลงเป็นปัจจุปฏฐานะ
บ้าง มีวัตถุอันควรเชื่อเป็นปฏฐานะ มี
โสตาปตฺตียงค มีสัทธัมมสฺวนะเป็นต้น เป็น
ปฏฐานะบ้าง ฟังเห็นเหมือนมือ เหมือน
ทรัพย์เครื่องปล้ำใจและเหมือนพีชฉะนั้น.

๑๐. สติ

๔๖๕. สรฺนฺติ เอตาย, สยฺม วา สรฺติ
สรณมตฺตเมว วา เอสาติ สติ. ส่า
อปีลาปนลกฺขณา, อสมฺโมสรสา,
อารกฺขปัจจุปฏฐานะ, วิสยาภิมุขภาว-
ปัจจุปฏฐานะ วา, ธิรสฺสณฺยาปฏฐานะ

๔๖๕. ธรรมชาติ ชื่อว่า สติ เพราะ
อรรถว่าเป็นเหตุระลึกได้ อีกอย่างหนึ่ง
ธรรมชาติ ชื่อว่าสติ เพราะอรรถว่า
ระลึกได้เอง อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาตินี้เป็น
เพียงความระลึกได้เท่านั้น เหตุนี้

^๑ กุสลธมฺมานํ อาทาเน หตฺถํ วีย
สพฺพสมฺปตฺติสมฺปทาเน วิคฺตํ วีย
อมตกสิผลผลเน พีชํ วีย
ทฏฐพฺพาติ ฐีกา.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กายาทีสติปฏฺฐานปฏฺฐานา วา. ธรรมชาตินี้จึงชื่อว่า สติ. สตินั้น มีความ
 อารมฺมณเ ทฬฺหปติตฺตฺตา ปน เอลิกา ไม่เลื่อนลอยเป็นลักษณะ มีความไม่หลงลืม
 วย จกฺขุทฺวาราทิรฺกฺขณโต โทวาริโก เป็นรส มีความควบคุมได้เป็นปัจจุบัฏฺฐาน มี
 วย จ ญฺสุพฺพา. ความมุ่งหน้าต่ออารมณ์ เป็นปัจจุบัฏฺฐานบ้าง
 มีความจำได้มั่นคงเป็นปฏฺฐาน มีสติปฏฺฐาน
 มีกายเป็นต้นเป็นปฏฺฐานบ้าง. ก็สตินั้น
 พึงเห็นว่า เป็นเหมือนเสาเขื่อน เพราะ
 ตกไปมั่นคงในอารมณ์ และเหมือนนายประตู
 เพราะรักษาจักขุทวารเป็นต้น.

๑๑-๑๒. หิริ โอตตฺปปะ

๔๖๖. กายทฺจุจริตาทีหิ หิริยตีติ หิริ. ๔๖๖. ธรรมชาติ ชื่อว่า หิริ เพราะ
 ลชฺชาเยตํ อธิวณฺ์. เตหิเยว อรรถว่า ละอายแต่ความชั่ว มีกายทฺจุจริต
 โอตฺตฺปฺปตีติ โอตฺตฺปฺปิ. ปาปโต เป็นต้น. คำว่า หิริ นี้เป็นชื่อแห่งความ
 อฺพฺเพคฺสฺเสตํ อธิวณฺ์. ตตฺถ ปาปโต ละอาย. ธรรมชาติ ชื่อว่า โอตตฺปปะ
 ชิคุจฺฉนฺลกฺขณา หิริ. อุตฺตาสลฺกฺขณฺ์ เพราะอรรถว่า กลัวแต่ความชวฺนั้นแหละ.
 โอตฺตฺปฺปิ. ลชฺชากาเรน ปาปานํ คำว่า โอตตฺปปะนี้ เป็นชื่อแห่งความทวาด-
 อกรณฺรสา หิริ. อุตฺตาสากาเรน เสียวแต่บาป. ในหิริและโอตตฺปปะนั้น หิริมี

^๑ ฉ. ...ปติฏฺฐิตตฺตฺตา.

โอดตูปปี. วุตตูปกาเรเนว จ ปาปโต ความเกลียดบาปเป็นลักษณะ. โอดตูปปะ
 สงฺโกจนปจฺจุปฺภูจฺจนา เอตา, อุตต- มีความสะอึกกลัวบาปเป็นลักษณะ. หิริ
 การวปรการวปฺภูจฺจนา. อุตฺตานํ หิ^๑ มีการไม่ทำบาปทั้งหลาย โดยอาการระอายเป็นรส. โอดตูปปะ มีการไม่ทำบาปทั้งหลาย
 ครุ กตุวา หิริยา ปาปํ ชหาคี กุลวธฺ เป็นรส. โอดตูปปะ มีการไม่ทำบาปทั้งหลาย
 วีย. ปรี ครุ กตุวา โอดตูปเปเน โดยอาการสะอึกกลัวเป็นรส. ก็หิริและ
 ปาปํ ชหาคี เวสียา วีย. อิเม จ ปน โอดตูปปะเหล่านี้ มีความหลุดตัวจากบาป
 เทว ฐมมา โลกपालกาติ^๒ โดยประการที่กล่าวแล้วนั้นแหละ เป็นปัจจุ-
 ภูจฺจพฺพา. ฐานะ มีความเคารพตนและเคารพคนอื่น
 เป็นปกติฐาน. จริงอยู่ บุคคลกระทำตนให้
 เป็นที่เคารพ ย่อมละบาปได้ด้วยหิริ เหมือน
 หญิงสะอึกแห่งตระกูลฉะนั้น. บุคคลกระทำ
 บุคคลอื่นให้เป็นที่เคารพ ย่อมละบาปได้ด้วย
 โอดตูปปะ เหมือนหญิงแพศยาฉะนั้น. ก็แล
 ธรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ พึงเห็นว่าธรรมเป็น
 โลกบาลทั้งนี้.

^๑ ฉ. หิ-สทฺโท น หิสฺสตี.

^๒ อญ. ทก. ๒๐/๖๕.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๓. อโลภะ

๔๖๓. น ลุพฺภนฺติ เตน, สยํ วา น
 ลุพฺภติ, อลุพฺภนฺมตฺตเมว วา ตนฺติ
อโลภ. อโทสาโมหเสฺปิ เอเสว นโย.
 เตสุ อโลภ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส
 อเคธลฺกฺขเณ, อลฺกฺกภาวลฺกฺขเณ วา
 กมลทเล ชลวินฺท วีย, อปริกฺกทรโส
 มุตฺตภิกฺขุ วีย, อนลฺลันภาวปจฺจุปฺภฺจฺจาโน
 อสฺจิมฺหิ ปตฺติปฺริโส วีย.

๔๖๓. ธรรม ชื่อว่า อโลภะ เพราะ
 อรรถว่าเป็นเหตุไม่โลภ อีกอย่างหนึ่ง
 ธรรม ชื่อว่าอโลภะ เพราะอรรถว่าไม่โลภ
 เอง อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นเพียง
 ความไม่โลภเท่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อ
 ว่า อโลภะ. แม้ในอโทสะ และอโมหะ ก็มี
 นัยนี้เหมือนกัน. ในบรรดาธรรม ๓ อย่าง
 นั้น อโลภะ มีความที่จิตไม่กำหนดในอารมณ์
 เป็นลักษณะ อีกอย่างหนึ่ง มีความที่จิตไม่
 ติดข้องอยู่ในอารมณ์เป็นลักษณะ เหมือน
 หยาดน้ำบนใบบัว, มีความไม่ทวงแทนเป็น
 รส เหมือนภิกษุผู้หลุดพ้นแล้ว มีความไม่ติด
 อยู่เป็นปัจจุภูฐาน เหมือนบุรุษตกไปในของ
 ไม่สะอาดจะนั้น.

๑๔. อโทสะ

๔๖๔. อโทโส อจฺจตฺถิกฺกกลฺกฺขเณ,
 อวิโรธลฺกฺขเณ วา อนุกฺลมิตฺโต วีย,
 อาฆาตวินยฺรโส, ปริฬาหวินยฺรโส วา

๔๖๔. อโทสะ มีความไม่คร่ำคร่าเป็น
 ลักษณะอีกนัยหนึ่ง มีความไม่ถือผิดเป็นลักษณะ
 เหมือนมิตรผู้อนุกุล มีความกำจัดความ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จนทน วิต วิสโมภาวปัจจุภูฏาโน อาฆาตเป็นรส อีกนัยหนึ่ง มีความกำจัด
 ปุณณจนโท วิต. ความเร่าร้อนเป็นรส เหมือนไม้จันทน์ มี
 ความเยือกเย็นเป็นปัจจุภูฏาน เหมือน
 จันทรเพ็ญฉะนั้น.

๑๕. อโมหะ

๔๖๙. อโมโท ยถาสภาวปฏิเวธ-
 ลกฺขโณ, อภุชฺสิตปฏิเวธลกฺขโณ
 วา กุสลิสฺสสาสขิตฺตอุสุปฏิเวโธ วิต,
 วิสโยภาสนรโส ปทีโป วิต, อสมฺโมห-
 ปฺจฺจุภูฏาโน อรณฺณคตฺสฺสเทสโก วิต.
 ตโยปิ เจเต สพฺพกุสลานํ มุลฺลภูตาคี
 ทฏฺฐพฺพา.

๔๖๙. อโมหะ มีความแทงตลอดตาม
 สภาวะเป็นลักษณะ อีกนัยหนึ่งมีความแทง-
 ตลอดที่ไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ เหมือนอย่าง
 การแทงตลอดแห่งลูกศร ที่นายขมังธนู
 ผู้ชำนาญยิงไปฉะนั้น มีความส่องอารมณ์เป็น
 รส เหมือนอย่างดวงประทีปฉะนั้น มีอสม-
 โมหะเป็นปัจจุภูฏาน เหมือนคนชี้ทาง
 ที่ชำนาญแก่คนเดินป่าฉะนั้น. ก็ธรรมแม้ทั้ง
 ๓ เหล่านี้ พึงเห็นว่าเป็นมูลแห่งกุศลธรรม
 ทั้งหมดแล.

๑๖-๑๗. กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ

๔๗๐. กายสฺส ปสฺสํมฺภนํ กาย-
ปสฺสัทธิ. จิตฺตสฺส ปสฺสํมฺภนํ จิตตปสฺสัทธิ.
กาโยติ เจตฺถ เวทนาทโย ตโย จิตตปสฺสัทธิ.

๔๗๐. ความระงับแห่งกาย ชื่อว่า
 ความระงับแห่งจิต ชื่อว่า
 ก็ชั้น ๓ มีเวทนาเป็นต้น

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ขุณฺธา. อุโปปี ปเนตา เอกโต กตุวา ชื่อว่า กาย ในที่นี้. ก็กายปัสสัทธิ และ
 กายจิตฺตทรณวูปสมลกฺขณา กายจิตฺต- จิตฺตปัสสัทธิทั้ง ๒ นี้ รวมเข้ากัน มีความ
 ปสฺสทุธิโย, กายจิตฺตทรณนิมฺมทฺทนรสา, เข้าไประงับความกระวนกระวาย แห่งกาย
 กายจิตฺตทานํ อปริบฺพนฺทสนีติภาว- และจิตเป็นลักษณะ มีความบีบความกระวน
 ปจฺจุปฺภูจฺจนา, กายจิตฺตปทฺภูจฺจนา. กระวายแห่งกายและจิตออกไปเป็นรส มี
 กายจิตฺตทานํ อวูปสมกรอุทฺธจฺจาทิกิเลส- ความเย็น โดยไม่มีความกระวนกระวาย
 ปฏิปทฺขภูจฺจาทิ ทฺภูจฺจพฺพา. แห่งกายและจิตเป็นปัจจุภูฐาน มีกายและ
 จิตเป็นปทฺภูฐาน. พึงเห็นว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีอุทฺธจฺจะ เป็นต้น อันกระทำความ
 ไม่สงบแห่งกายและจิต.

๑๘-๑๙. กายลหุตา จิตฺตลหุตา

กายลหุภาโว กายลหุตา. จิตฺต- ความเบาแห่งกาย ชื่อว่า กายลหุตา.
 ลหุภาโว จิตฺตลหุตา. ตา กายจิตฺต- ความเบาแห่งจิต ชื่อว่า จิตฺตลหุตา. กาย-
 กรุภาววูปสมลกฺขณา, กายจิตฺตกรุภาว- ลหุตาและจิตฺตลหุตานัน มีความเข้าไประงับ
 นิมฺมทฺทนรสา, กายจิตฺตทานํ อทฺนุทธา- ความหนักแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มี
 ปจฺจุปฺภูจฺจนา, กายจิตฺตปทฺภูจฺจนา. ความบีบความหนัก แห่งกายและจิตออกไป
 กายจิตฺตทานํ กรุภาวกรณินิมิตฺธาติกิเลส- เป็นรส มีความไม่อึดอาดแห่งกายและจิต
 ปฏิปทฺขภูจฺจาทิ ทฺภูจฺจพฺพา. เป็นปัจจุภูฐาน มีกายและจิตเป็นปทฺภูฐาน.
 พึงเห็นว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีถีนะและ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วสุทฺธมรรค บ.ท. ๕-๘

มีทระเป็นต้น อันกระทำความหนักแห่งกาย
และจิต.

๒๐-๒๑. กายมุตตา จิตตมุตตา

กายมุตตาโว กายมุตตา. จิตต-
มุตตาโว จิตตมุตตา. ตา กายจิตตตถม-
รูปสมลกขณา, กายจิตตตถภาวนิมมทท-
รสา, อปปฏิฆาตปจจุฏจนา, กายจิตต-
ปทฏจนา. กายจิตตานิ ฤทธภาวกร-
ทิจุจิมานาทิกิเลสปฏิปกขฏจาทิ ทฏจพพา.

ความอ่อนแห่งกาย ชื่อว่า กายมุตตา.
ความอ่อนแห่งจิต ชื่อว่า จิตตมุตตา. กาย-
มุตตาและจิตตมุตตานี้ มีความเข้าไประงับ
ความแข็งแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มี
ความบีบเอาความกระด้าง แห่งกายและจิต
ออกไปเป็นรส มีความไม่ขัดข้องเป็นปัจจุ-
ปฏิฐาน มีกายและจิตเป็นปกติฐาน. ฟังเห็น
ว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีทริฐและมานะ
เป็นต้น อันกระทำความกระด้างแห่งกาย
และจิต.

๒๒-๒๓. กายกัมมัฏฐตา จิตตกัมมัฏฐตา

กายกัมมัฏฐตาโว กายกัมมัฏฐตา.
จิตตกัมมัฏฐตาโว จิตตกัมมัฏฐตา. ตา
กายจิตตกัมมัฏฐตาโวรูปสมลกขณา, กาย-
จิตตกัมมัฏฐตาโวนิมมทททรสา, กายจิตตานิ

ความสำเร็จประโยชน์ ในการงาน
แห่งกาย ชื่อว่า กายกัมมัฏฐตา. ความ
สำเร็จประโยชน์ในการงานแห่งจิต ชื่อว่า
จิตตกัมมัฏฐตา. กายกัมมัฏฐตาและ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระกัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อารมณ์สมปฤติปัจจุภูจนา, กาย-
 จิตตปฏฐานา. กายจิตตานํ อกมฺมณฺณ-
 ภาวกราวเสสนีวณาทิปฏิกุชฎา, ปสาท-
 นียวตฺตสุ ปสาทาวหา, หิตกิริยาสุ
 วินโยคกฺขมภาวาวหา สุวณฺณวิสุทฺธิ วิทยาติ
 ทฏฺฐพฺพา.

จิตตัมมัญญุตานัน มีความเข้าไปประจักษ์ภาวะ
 แห่งความไม่สำเร็จประโยชน์ ในการงาน
 แห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีความบีบเอา
 ภาวะแห่งความไม่สำเร็จประโยชน์ในการ-
 งานแห่งกายและจิตออกไปเป็นรส มีความ
 ถึงพร้อมแห่งการทำอารมณ์ แห่งกายและจิต
 เป็นปัจจุภูฐาน มีกายและจิตเป็นปฏฐาน.
 ฟังเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีนิเวรณ
 ที่เหลือเป็นต้น ที่ทำภาวะแห่งความไม่
 สำเร็จประโยชน์ในการงานแห่งกายและจิต
 นำมาซึ่งความเลื่อมใสในวัตถุ เป็นที่ตั้งแห่ง
 ความเลื่อมใส นำมาซึ่งภาวะควรแก่การ
 ประกอบด้วยประการต่าง ๆ ในการทำ
 ประโยชน์ทั้งหลาย เหมือนความหมกจุกแห่ง
 ทองฉะนั้น ดังนี้.

๒๔-๒๕. กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา

กายสุส	ปาคุณฺณาโว	กาย-	ความคล่องแห่งกาย	ชื่อว่า	กาย-
<u>ปาคุณฺณา</u> .	จิตตสุส	ปาคุณฺณาโว	<u>ปาคุญฺญา</u> .	ความคล่องแห่งจิต	ชื่อว่า
<u>จิตตปาคุณฺณา</u> .	ตา	กายจิตตานํ	<u>จิตตปาคุญฺญา</u> .	กายปาคุญฺญาและจิตต-	

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อเคลณณภาวลกุชฌา, กายจิตตเคลณณ-
 นิมมทฺทนรสา, นีราทีนวปจฺจุปฺภูจฺจนา,
 กายจิตตปทฺภูจฺจนา. กายจิตตานิ
 เคลณณกรอสฺสทฺธิยาทีปฺปฏิปฺกฺขภูจฺจาทิ ทฺภูจฺจพฺพา.

ปาคุณฺณุตานัน มีภาวะคือความไม่เป็นใช้แห่ง
 กายและจิตเป็นลักษณะ มีความบีบความเป็น
 ใช้แห่งกายและจิตออกไปเป็นรส มีอาการ
 ที่ไม่มีโทษเป็นปัจจุภูฏฐาน มีกายและจิต
 เป็นปทฺภูฏฐาน. พึงเห็นว่าเป็นปฏิบัติต่อ
 บารุธรรม มีอสังกฺขิยะเป็นต้น ที่กระทำความ
 เป็นใช้แห่งกายและจิต.

๒๖-๒๗. กายชุกตา จิตตชุกตา

กายสฺส อชุกภาโว กายชุกตา.
 จิตตสฺส อชุกภาโว จิตตชุกตา. ตา
 กายจิตตอาชฺชวลกุชฌา, กายจิตต-
 กุณฺณิลภาวนิมมทฺทนรสา, อชิมฺหตา-
 ปจฺจุปฺภูจฺจนา, กายจิตตปทฺภูจฺจนา.
 กายจิตตานิ กุณฺณิลภาวกรมาษาสาเดญฺยาที-
 ปฺปฏิปฺกฺขภูจฺจาทิ ทฺภูจฺจพฺพา.

ความตรงแห่งกาย ชื่อว่ากายชุกตา.
 ความตรงแห่งจิต ชื่อว่าจิตตชุกตา. อชุกตา
 ทั้ง ๒ นั้น มีความตรงแห่งกายและจิตเป็น
 ลักษณะ มีความบีบภาวะแห่งความคดแห่ง
 กายและจิตออกไปเป็นรส มีความไม่คดเป็น
 ปัจจุภูฏฐาน มีกายและจิตเป็นปทฺภูฏฐาน.
 พึงเห็นว่าเป็นปฏิบัติต่ออุปกิเลสมีมายา
 และสาไถยเป็นต้น ที่กระทำความโกงแห่ง
 กายและจิต.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๒๘. ฉันทะ

๔๗๑. ฉนโทติ กตตุกมุขตาเยคัง
อธิวจัน. ตสฺมา โส กตตุกมุขตาลกฺขโณ
ฉนโท, อารมฺมณปริเยสนรโส, อารมฺมณ
อตุถิกตาปจฺจุปฺภุจฺจาโน, ตทเวสฺส
ปทฺฐจฺานํ. อารมฺมณคฺคหณเ ฉาย
เจตโส หตฺถปฺปสฺารณํ วย ทฺฐพฺุโพ.

๔๗๑. คำว่า ฉันทะ นี้ เป็นชื่อของความปรารถนาจะทำ. เพราะเหตุฉันทะนั้น มีความปรารถนาจะทำเป็นลักษณะมีการแสวงหาอารมณ์เป็นรส มีความต้องการด้วยอารมณ์เป็นปัจจุภูฐาน อารมณ์นั้นแหละเป็นปทัฐานของฉันทะนั้น. ก็ฉันทะนี้ ในการรับอารมณ์ ฟังเห็นเป็นเหมือนจิตยื่นมือออกไป.

๒๙. อธิโมกข์

๔๗๒. อธิมุจจัน อธิโมกฺโข. โส
สนฺนิฏฺจฺานลกฺขโณ, อสฺสปฺปนรโส,
นิจฺฉยปจฺจุปฺภุจฺจาโน, สนฺนิฏฺเจยฺยธมฺม-
ปทฺฐจฺาโน, อารมฺมณเ นิจฺจลภาเวน
อินฺทซีโล วย ทฺฐพฺุโพ.

๔๗๒. ความตัดสินใจ ชื่อว่า อธิโมกข์. อธิโมกข์นั้นมีความตกลงใจเป็นลักษณะ มีความไม่รวนเรเป็นรส มีความวินิจฉัยเป็นปัจจุภูฐาน มีธรรมที่จะฟังตกลงใจเป็นปทัฐาน ฟังเห็นเป็นเหมือนเสาะเชื่อน ด้วยภาวะที่ไม่หวั่นไหวในอารมณ์.

๓๐. มนสิการ

๔๗๓. กิริยา กาโร. มนฺมฺหิ
กาโร มนสิกาโร. ปุริมมนโต วิสฺทิสฺ

๔๗๓. การกระทำ ชื่อว่า การะ. การกระทำในใจ ชื่อว่า มนสิการ. เจตสิก-

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มนั กโรตีคิปี มนสิกาโร. สุวายั ธรรม ชื่อว่า มนสิการ เพราะอรรถว่า
 อารมฺมณปฏิปาทโก, วิถีปฏิปาทโก, ย่อมทำให้ต่างจากใจเดิม. มนสิการนั้น
 ชวนปฏิปาทโกติ ติปุปกาโร.

มี ๓ ประการ คือ อารมฺมณปฏิปาทกะ
 (มนสิการที่จัดแจงในอารมณ) ๑ วิถีปฏิ-
 ปาทกะ (มนสิการที่จัดแจงในวิถีจิต) ๑
 ชวนปฏิปาทกะ (มนสิการที่จัดแจงในชวนจิต).
 ๑.

ตคฺถ อารมฺมณปฏิปาทโก มนฺหิ
 กาโรติ มนสิกาโร. โส สารณลกฺขณ, สมนฺยตฺตํ
 อารมฺมณ สโยชนโร, อารมฺมณภิมฺขภาวปฺจฺจุปฺภุจฺจาโน, อารมฺมณ-
 ปทฺฐุจฺจาโน. สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺโน,
 อารมฺมณปฏิปาทกตฺเตน สมนฺยตฺตํ
 สารถิ วิย ทฺฐุสฺสพฺโพ. วิถีปฏิปาทโกติ
 ปน ปณฺจทฺวาราวชฺชนสฺเสตฺติ อธิวณฺโณ.
 ชวนปฏิปาทโกติ มโนทฺวาราวชฺชนสฺเสตฺติ
 อธิวณฺโณ. น เต อธิ อธิปฺเปตา.

ในมนสิการทั้ง ๓ อย่างนั้น อารมฺมณ-
ปฏิปาทกมนสิการ ชื่อว่า มนสิการ เพราะ
 อรรถว่ากระทำไว้ในใจ. อารมฺมณ-
 ปฏิปาทกมนสิการนั้น มีการยังสัมปยุตธรรม
 ทั้งหลายให้แล่นไปเป็นลักษณะ มีการประ-
 กอบสัมปยุตธรรมทั้งหลายไว้ในอารมณ เป็น
 รส มีความจดจ่อต่ออารมณเป็นปัจจุภฺฐาน
 มีอารมณเป็นปทฺฐุจฺจาโน. ฟังเห็นว่านับเนื่อง
 อยู่ในสังขารชั้นธ เหมือนอย่างสารถิ คัวย
 ภาวะที่ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ให้ดำเนิน
 ไปในอารมณ. ก็คำว่า วิถีปฏิปาทกมนสิการ
 นี้ เป็นชื่อแห่งปณฺจทฺวาราวชฺชนะ. คำว่า
ชวนปฏิปาทกมนสิการ นี้ เป็นชื่อแห่ง

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อุปปัจจตาทิคุณฺพทฺฐจํ, ปาปกิริยโตปิ
จิตฺตสฺส วิมุขภาวภูตาทิ ทฺฐสฺสพฺพา.

ไม่กระทำเป็นปัจจุปัฏฐาน มีคุณ มีศรัทธา
hiri โอตคัปปะ และอุปปัจจตาเป็นต้น เป็น
ปทัฏฐาน ฟังเห็นว่าเป็นภาวะที่จิตเบือนหน้า
แม้จากการกระทำบาป.

กุศลสังฆารสัมปโยคกับวิญญาณ

๔๗๖. อิติ อิมะ ฉตฺตีส
สงฺขารํ ปจฺเจน กามาวจรกุสลวิญญาณ
สัมปโยคํ กจฺจนฺตีสติ เวทิตฺตพฺพา. ยถา
จ ปจฺเจน, เอวํ ทฺตฺติเยนาปิ.
สสงฺขารภาวมตฺตเมว ทิ เอตฺถ วิเสโส.

๔๗๖. สังฆาร ๓๖ ดังกล่าวมาจะ
นี้ ฟังทราบ ว่า ถึงการสัมปโยคเข้ากับ
กามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๑. แม้สังฆาร
ที่สัมปโยคเข้ากับ กามาวจรกุศลวิญญาณ
ดวงที่ ๒ ก็เหมือนกับสังฆารที่สัมปโยคเข้า
กับกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๑. ก็ใน
กามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ นี้ ต่างกัน
แต่เพียงเป็นสสังฆารเท่านั้น.

ตฺติเยน ปน จเปตฺวา อโมหํ
อวเสสา เวทิตฺตพฺพา. ตถา จตฺตฺเถน.
สสงฺขารภาวมตฺตเมเวตฺถ วิเสโส.

ส่วนสังฆารที่เหลือ เว้นอโมหะ ฟัง
ทราบ ว่า สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๓. ที่
สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๔ ก็เหมือนกัน.
ในวิญญาณดวงที่ ๔ นี้ ต่างกันแต่เพียงเป็น
สสังฆารเท่านั้น.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปจเม วุตเตสุ ปน จเปตวา
 ปีตี อวเสสา ปณฺจเมน สมฺปโยคํ
 กจฺจนฺติ. ยถา จ ปณฺจเมน, เอวํ
 ฉฺญาเรนฺาปี. สสงฺขารภาวมตฺตเมว ติ
 เอกุถ วิเสโส. สตฺตเมน ปน^๑
 จเปตวา อโมหํ อวเสสา เวทิตฺพพา.
 ตถา อฏฺฐเมน. สสงฺขารภาวมตฺตเมเวตุถ
 วิเสโส.

ก็ในบรรดาสังขารทั้งหลาย ที่กล่าว
 ในวิญญานดวงที่ ๑ สังขารที่เหลือ วันปีติ
 ถึงการสัมปโยคเข้ากับวิญญานดวงที่ ๕. แม้
 สังขารที่สัมปโยคเข้ากับวิญญานดวงที่ ๖ ก็
 เหมือนกันกับที่สัมปโยคเข้ากับ วิญญานดวงที่
 ๕. ก็ในวิญญานดวงที่ ๕ นี้ ต่างกันแต่เพียง
 เป็นสสังขารเท่านั้น. อนึ่ง สังขารที่เหลือ
 วันอโมหะ ฟังทราบว่สัมปโยคเข้ากับ
 วิญญานดวงที่ ๑. สังขารที่สัมปโยคเข้ากับ
 วิญญานดวงที่ ๘ ก็เหมือนกัน. ในวิญญาน
 ดวงที่ ๘ นี้ ต่างกันแต่เพียงเป็นสสังขาร
 เท่านั้น.

ปจเม วุตเตสุ ปน จเปตวา
 วิรตฺติตฺตยํ เสสา รูปาวจรกฺุสเสสุ
 ปจเมน สมฺปโยคํ กจฺจนฺติ. ทฺติเยน
 ตโต วิตกฺกาวชฺชา. ตฺติเยน ตโต
 วิจารณ์วชฺชา. จตฺตเถน ตโต ปีตีวชฺชา.
 ปณฺจเมน ตโต อนฺนียเตสุ กรฺณามุทิตาวชฺชา.

ส่วนในสังขารทั้งหลาย ที่กล่าวไว้ใน
 กามาวจรวิญญานดวงที่ ๑ สังขารที่เหลือ
 วันวิรติทั้ง ๓ ถึงการสัมปโยคเข้ากับ
 วิญญานดวงที่ ๑ ในบรรดารูปาวจรกฺุส.
 ต่อจากนั้น สังขารทั้งหลาย วันวิตก
 สัมปโยคเข้ากับวิญญานดวงที่ ๒. ต่อจากนั้น

^๑ ฉ. จ ปน.

เตยเว จตุส อารูปกุสเลส. สังฆารทั้งหลายวันวิจารณ์ สัมปโยคเข้ากับ
 อรูปาวจรภาโวเยว ที เอกถ วิเสโส. ญาณควงที่ ๓. ต่อจากนั้น สังฆารทั้งหลาย
 วันปีติ สัมปโยคเข้ากับญาณควงที่ ๔.
 ต่อจากนั้น สังฆารทั้งหลาย วันกรณามุทิตา
 ในฝ่ายอนิยตะ สัมปโยคเข้ากับญาณควงที่
 ๕. ในอรูปกุสลญาณทั้ง ๔ ก็คือสังฆารที่
 สัมปโยคเข้ากับญาณควงที่ ๕ เหล่านั้น
 แหละ. ก็ในอรูปาวจรกุสลญาณนี้ ต่างกัน
 แต่เพียงเป็นอรูปาวจรเท่านั้น.

โลกุตตเรสุ ปรมชฌานิกเก ทาว ในโลกุตตรญาณทั้งหลาย สังฆาร
 มคฺคญาณ^๑ ปรมรูปาวจรญาณ ในมรรคญาณที่ประกอบด้วยปรมชฌาน พึง
 วุตฺตนเยน, ทุติยชฌานิกาทิเกเท ทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว ในปรมรูปาวจร-
 ทุติยรูปาวจรญาณที่สุ วุตฺตนเยเนว ญาณก่อน, สังฆารในมรรคญาณที่ต่าง
 เวทิตพฺพา. กรณามุทิตานํ ปน อภาโว ด้วยญาณ ที่ประกอบด้วยตุติยชฌานเป็นต้น
 นียตวิริตฺตา โลกุตตรตา จาคิ อยเมตฺถ พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในตุติยรูปาวจร-
 วิเสโส. เอวํ ทาว กุสลายเว ญาณเป็นต้นนั้นแหละ. แต่ในโลกุตตร-
 สงฺขารว เวทิตพฺพา. ญาณนี้ มีความต่างกันดังนี้ คือ กรณาและ

^๑ โป. มคฺคญาณ.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มุกตาไม่มี ๑ เป็นวิริที่ เป็นนียตะ ๑ เป็น
โลกุตระ ๑. ฟังทราบสังขารที่เป็นกุศล
เท่านั้นอย่างนี้ก่อน.

อกุศลสังขารส่วนโลกมุล ๑๗

๔๑๑. อกุศลเสสุ โลภมุล ปจมา-
กุศลสมุပ္ยุตตะ ตาว นียตะ สรุเปนาคตะ
เตรส, เยวาปนกา จตุตะโรตี สตุตฺรส.
ตตุถ ผสฺโส, เจตนา, วิตฺกโก, วิจาโร,
ปีตี, วีริยํ, ชีวิทํ, สมาริ, อหิริกํ,
อโนตฺตปฺบิ, โลภ, โมโท, มิจฺฉาทิฏฺฐิ
อิมะ สรุเปนาคตะ เตรส? ฉนฺโท,
อติโมกฺโข, อุตฺถจฺจํ, มนสิกาโรตี
อิมะ เยวาปนกา จตุตะโรตี^๑

๔๑๒. ในอกุศลสังขารทั้งหลาย
สังขารที่สัมปยุต คัวยอกุศลวิญญานดวงที่ ๑
ในโลกมุลเบื้องต้นมี ๑๗ คือ ที่เป็นนียตะ
มาโดยรูปของตน ๑๓ ที่เป็นเยวาปนกะ ๔.
ในบรรดาอกุศลสังขาร ๑๗ นั้น อกุศล-
สังขาร ๑๓ ที่มาโดยรูปของตนดังนี้ คือ
ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีตี วีริยะ
ชีวิท สมาริ อหิริกะ อโนตตปปะ โลภะ
โมทะ มิจฉาทิฐิ. อกุศลสังขาร ๔ ที่เป็น
เยวาปนกะดังนี้ คือ ฉันทะ อติโมกขะ
อุทฺธจฺจะ มนสิการ.

^๑ อภี. ส. ๓๔/๑๐๘, อฏฺฐสาสิณี. ๓๗๔.

^๒ อฏฺฐสาสิณี. ๒๒๘.

อหิริกะ อโนตตปปะ

๔๑๘. ตตถ . น หิริยตีติ อหิริโก.
 อหิริกสูส ภาโว อหิริก. น โอตตูปิ^๑
อโนตตูปิ. เตสุ อหิริก กายทุจจริตาทีหิ
 อชิจุจณลกขณิ, อลชชาลกขณิ วา.
อโนตตูปิ เตเหว อสารชชลกขณิ,
 อนุตตาสลกขณิ วา. อยเมตถ สงฺเขโป.
 วิตุถาโร ปน หิริโอตตูปานิ
 วุตตูปฏิกุขวเสเนว เวทิตุโพ.

๔๑๘. ในบรรดาสังฆารเหล่านั้น มี
 อธิบายดังต่อไปนี้ บุคคล ชื่อว่า อหิริกะ
 เพราะอรรถว่าไม่ละอาย. ความเป็นแห่ง
 บุคคลผู้ไม่ละอาย ชื่อว่า อหิริกะ. ธรรมชาติ
 ที่ไม่ใช่โอตตปปะ ชื่อว่า อโนตตปปะ. ใน
 บรรดาอหิริกะและอโนตตปปะนั้น อหิริกะ
 มีความไม่เกลียดทุจจริต มีกายทุจจริตเป็นต้น
 เป็นลักษณะ หรือมีความไม่ละอายเป็น
 ลักษณะ. อโนตตปปะ มีความไม่ครั่นคร้าม
 ต่อทุจจริต มีกายทุจจริตเป็นต้นเหล่านั้น
 นั้นแหละเป็นลักษณะ มีความไม่สะอึดเป็น
 ลักษณะบ้าง. นี้เป็นความย่อในที่นี้. ส่วน
 ความพิสดาร ฟังทราบด้วยอำนาจคำที่ตรง-
 กันข้าม ที่ได้กล่าวแล้วแห่งหิริและโอตตปปะ
 นั้นแหละ.

^๑ ฉ. น โอตตูปตีติ.

โลภะ โมหะ

๔๗๙. ลุพฺภนฺติ เตน, สยํ วา
 ลุพฺภติ, ลุพฺภนฺตฺตเมว วา ตนฺติ
โลภ. มุยฺหนฺติ เตน, สยํ วา
 มุยฺหติ, มุยฺหนฺตฺตเมว วา ตนฺติ โมโห.
 เตสุ โลภ อารมฺมณฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺค
 มกฺกฺกาเลโป วีย, อภิสํฺครโส ตตฺตคฺคฺคฺค
 ชิตฺตมฺสเปสี วีย. อปริจฺจาคฺคฺคฺคฺคฺค
 เกลณฺชนราโค วีย. สโยชนิยธฺมเมสุ
 อสฺสํสํสํสํสํสํสํสํสํสํสํสํสํ
 วทฺตมาโน สีสํสํสํสํสํสํสํสํ
 มหาสมุทฺทํ อปายเมว คเหตุวา
 กจฺจตฺติ ทฺวฺจฺจพฺโพ.

๔๗๙. เจตสิกธรรม ชื่อว่า โลภะ
 เพราะอรรถว่า เป็นเหตุโลภของสัตว์
 ทั้งหลาย เพราะอรรถว่า โลภเองบ้าง
 เพราะอรรถว่าธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความ
 โลภเท่านั้นบ้าง. ธรรมชาติ ชื่อว่า โมหะ
 เพราะอรรถว่า เป็นเหตุหลงของสัตว์
 ทั้งหลาย เพราะอรรถว่า หลงเองบ้าง
 เพราะอรรถว่าธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความ
 หลงเท่านั้นบ้าง. ในบรรดาโลภะและโมหะ
 เหล่านั้น โลภะ มีความยึดอารมณ์ไว้เป็น
 ลักษณะ เหมือนลิงติดคัง มีความคิดเป็นรส
 เหมือนชิ้นเนื้อ ที่โยนลงไปในกระเบื้อง
 อันร้อน. มีความไม่สละเป็นปัจจุภูฐาน
 เหมือนสปีชตาผสมน้ำมัน. มีความเห็นว่า
 น่ายินดีในธรรม อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์
 ทั้งหลายเป็นปฏิกฐาน. พึงเห็นว่าเมื่อเจริญ

๑ ฉ. นที อิว.

ชั้นโดยเป็นแม่น้ำคือตัณหา ก็จะพาไปสู่อบาย
อย่างเดียวกัน เหมือนกระแสน้ำอันเชี่ยวพาไป
สู่มหาสมุทรอย่างเดียวกันเท่านั้น.

๔๘๐. โมโท จิตตัสส อนุธาว-
ลกฺขโณ, อนฺณณาลกฺขโณ วา,
อสมฺปฏิเวชรโส, อารมฺมณสภาวะจฺฉาทนรโส
วา, อสมฺมาปฏิปตฺติปจฺจุปฺภูจฺจาโน,
อนฺธการปจฺจุปฺภูจฺจาโน วา, อโยนิโส-
มนสิการปทฺฐจฺจาโน, สพฺพากุสลานํ
มฺลนฺตํ ทฺฐจฺฟูโ.

๔๘๐. โมทะ มีความบอดแห่งจิต
เป็นลักษณะ หรือมีความไม่รู้เป็นลักษณะ มี
ความไม่แทงตลอดด้วยดีเป็นรส มีความปิด
สภาวะแห่งอารมณ์เป็นรสบ้าง มีความปฏิบัติ
ไม่ชอบเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความมืดเป็น
ปัจจุปัฏฐานบ้าง มีอโยนิโสมนสิการเป็น
ปทัฏฐาน ฟังเห็นว่าเป็นมูลแห่งอกุศล
ทั้งปวง.

มิจฉาทิจฺฐิ

๔๘๑. มิจฺฉา ปสฺสนฺตํ ตาย, สยํ
วา มิจฺฉา ปสฺสตี, มิจฺฉาทสฺสนมตฺตํ
วา เอสาตี มิจฺฉาทิจฺฐิ. สา อโยนิโส
อภินิเวสลกฺขณา, ปฺรามาสฺรสา,
มิจฺฉาภินิเวสปจฺจุปฺภูจฺจานา, อริยานํ
อทสฺสนกามตาหิปทฺฐจฺจานา, ปรมํ วชฺชนฺตํ
ทฺฐจฺฟูพา.

๔๘๑. ธรรมชาติ ชื่อว่า มิจฉาทิจฺฐิ
เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเห็นผิดของสัตว์
ทั้งหลาย เพราะอรรถว่าเห็นผิดเองบ้าง
เพราะอรรถว่า ธรรมชาตินี้เป็นเพียงความ
เห็นผิดบ้าง. มิจฉาทิจฺฐินํ มีความยึดมั่น
โดยอุบายไม่แยบคายเป็นลักษณะ มีความ
จับเอาผิด ๆ เป็นรส มีความยึดมั่นผิด ๆ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เป็นปัจจุปัฏฐาน มีความไม่ต้องการเห็น
พระอริยะทั้งหลายเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน ฟัง
เห็นว่าเป็นโทษอย่างยิ่ง.

อุทัจจะ

๔๘๒. อุทตภาโว อุทัจจ. ตั
อวุปสมลกฺขณั วาตาทิฆาตจลชลั วีย,
อนวฏฺฐานรลั วาตาทิฆาตจลชปฏากา
วีย, ฆนตคฺคปจฺจุปฏฺจัน ปาสานาทิฆาต-
สมุทฺตภสฺมึ วีย, เจตโส อวุปสมโยนิโส-
มนสิการปฏฺจัน, จิตฺตวิกฺเขโปติ
ทฏฺจพฺพ. เสสา กุสเล วุตฺตนเยเนว
เวทิตฺตพฺพา. อกุสฺลภาโวเยว ทิ
อกุสฺลภาเวน จ ลามกคฺคั เอเตลล
เตหิ วิเสโส.

๔๘๒. ความเป็นธรรมชาติฟุ้งซ่าน
ชื่อว่า อุทัจจะ. อุทัจจะนั้นมีความไม่เข้า
ไปสงบเป็นลักษณะ เหมือนอย่างน้ำกระ-
เพื่อมเพราะถูกลมกระทบ มีความไม่หยุดนิ่ง
เป็นรส เหมือนอย่างธงชัยและธงแผ่นผ้า
โบกไสวเพราะลมตี มีความหมุนไปเป็น
ปัจจุปัฏฐาน เหมือนอย่างเต้าที่ฟุ้งขึ้นเพราะ
ก้อนหินทุ้มลงไป มือโยนิโสมนสิการเพราะ
จิตไม่เข้าไปสงบเป็นปทัฏฐาน ฟังเห็นว่า
เป็นความซัดสายไปแห่งจิต. อกุศลสังขาร
ที่เหลือ ฟังทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในกุศล-
สังขาร. ก็อกุศลสังขารเหล่านี้ ต่างจาก
กุศลสังขารเหล่านั้น ก็เฉพาะความเป็น

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อกุศลและความเป็นสังฆารที่เลวทราม ด้วย
ความเป็นอกุศลเท่านั้น.

อกุศลสังฆารสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณ

๔๘๓. อิติ อิมะ สุตฺตฺรสฺส สฺงฺขารธา
ปจฺจเมณ อกุสลวิญญาณเณ สัมปโยคํ
คฺจฺจนฺตํ เวทิตฺตฺวา. ยถา จ ปจฺจเมณ,
เอวํ ทฺตฺติเยนาปิ. สฺสฺงฺขารธา ปเนตฺถ
ถีนมิทฺธสฺส^๑ จ อนิยตฺตา วิเสโส.

๔๘๓. สังฆาร ๑๑ ดวงเหล่านี้ ดัง-
กล่าวมาฉะนั้น พึงทราบว่าการสัมปโยค
เข้ากับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑. แม้สังฆาร
ที่สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ ก็
เหมือนกับที่สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณดวง
ที่ ๑. ก็ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ นี้ มีความ
ต่างกันแต่ความเป็นสังฆาร และความที่
ถีนมิทธะเป็นอนิยตะ.

ถีนมิทธะ

ตฺถถ ถีนตา ถีน^๒ มิชฺฌนตา^๓ ไนบรรคาถีนะ และมิทธะเหล่านี้
มิทฺธ. อนุสฺสาหสฺสํหนนตา อาสฺตฺตฺติวิฆาโต ความท้อแท้ ชื่อว่า ถีนะ. ความง่วงงุน
จาติ อตฺถโธ. ถีนญจ มิทฺธญจ ถีนมิทฺธ. ชื่อว่า มิทธะ. อธิบายว่า ได้แก่ความ

^๑ ฉ. ถีนมิทฺธสฺส.

^๒ ฉ. ถีนนตา ถีน.

^๓ ฉ. มิทฺธนตา.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตตถ ถีน อนุสสาทลกุขณ^๑, วีริยาวิโนทนรล^๑,
 สีสีนปจจุปฏฐาน^๑. มิต อกมมณตลกุขณ,
 โอทนรล^๒, ลีนตาปจจุปฏฐาน,
 ปจลายิกานิททาปจจุปฏฐาน วา. อุภยมุปี
 อรทวิชมุกกาทีสุ อโยนิโสมนสิการปฏฐาน.

ถคถอยด้วยความหมกมุ่นและความคิด
 ซึ่งความสามารถ. ถีนะด้วย มิตระด้วย
 ชื่อว่าถีนมิตระ. ใน ๒ อย่างนั้น ถีนะ มี
 ความไม่มีอุตสาหะเป็นลักษณะ มีความคลาย
 ความเพียรเป็นรส มีความจมลงเป็น
 ปัจจุปัฏฐาน. มิตระ มีความไม่สำเร็จ
 ประโยชน์ในการทำงานเป็นลักษณะ มีความ
 ปิตทวารเป็นรส มีความหดหู่เข้าเป็นปัจจุ-
 ปัฏฐาน มีความหลับโงกเป็นปัจจุปัฏฐาน
 บ้าง. ทั้ง ๒ อย่างมีอโยนิโสมนสิการ
 ในเพราะความไม่ยินดีและคร้านกายเป็นต้น
 เป็นปทัฏฐาน.

ตติเยน ปจเม วุตเตสุ จเปตวา
 มิจฉาทิฏฐี อวเสสา เวทิตพพา.

ในบรรดาสังขารที่กล่าวไว้ในอกุศล-
 วิญญานดวงที่ ๑ ฟังทราบสังขารที่เหลือเว้น
 มิจฉาทิฏฐีว่า สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาน
 ดวงที่ ๓.

^๑ ฉ. วีริยาวิโนทนรล.

^๒ ฉ. โอนทนรล.

มานะ

มาโน ปเนตถ อนิยโต โทติ. อัย ก็มานะในอกุศลวิญญานดวงที่ ๓ นี้ เป็น วิเสโส, โส อุดมคติลกขโณ, อนิยตะ. ความต่างกันมีดังนี้ มานะนั้น สมฺปกุทธรโส, เกตุกมุยตาปจฺจุปฏฺฐาโน, มีความหยิ่งเป็นลักษณะ มีความยกตัวเป็นรส ทิฏฺฐิวิปฺยุตฺตโลภปฏฺฐาโน, อุมมาโท มีความต้องการเป็นเหมือนธง เป็นปัจจุ- วิย ทฏฺฐุโพ. ฐานะ มีโลหะอันไม่ประกอบกับทิสฺฐิเป็น ปฏฺฐาโน พึงเห็นเป็นเหมือนความบ้า.

จตุตฺถเณ ทุติเย วุตฺเตสุ จเปตฺวา มิจฺฉาทิฏฺฐิ อวเสสา เวทิตฺตพฺพา. เอตฺถาปิ จ มาโน อนิยเตสุ โทติเยว. ปจฺจเม วุตฺเตสุ ปน จเปตฺวา ปีตี อวเสสา ปญฺจเมน สมฺปโยคํ กจฺจนฺติ. ยถา จ ปญฺจเมน, เอวํ ฉฺฉาเนนาปิ. สสงฺขารตา ปเนตถ ถีนมิทฺธสฺส จ อนิยตภาโว วิเสโส. สตฺตเมน ปญฺจเม วุตฺเตสุ จเปตฺวา ทิฏฺฐิ อวเสสา เวทิตฺตพฺพา. มาโน ปเนตถ อนิยโต โทติ. อฏฺฐเมน ฉฺฉาเน วุตฺเตสุ จเปตฺวา

ในสังขารที่กล่าวไว้ ในอกุศลวิญญาน ดวงที่ ๒ พึงทราบสังขารที่เหลือเว้นมิจฉาทิฏฺฐิว่า สมฺปโยคเข้ากับอกุศลวิญญานดวงที่ ๔. ก็แม้ในอกุศลวิญญานดวงที่ ๔ นี้ มานะก็จัด อยู่ในพวกอนิยตสังขารนั้นแหละ. ส่วน ในบรรดาสังขารที่กล่าวไว้ ในอกุศลวิญญาน ดวงที่ ๑ สังขารที่เหลือเว้นปีติ ถึงการ สมฺปโยคเข้ากับอกุศลวิญญานดวงที่ ๕. แม้ สังขารสมฺปโยคเข้ากับอกุศลวิญญานดวงที่ ๖ ก็เหมือนกันกับสังขาร ที่สมฺปโยคเข้ากับ อกุศลวิญญานดวงที่ ๕. แต่ในอกุศลวิญญาน

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิสุทธิธรรมรังค บ.พ. ๕-๕

ทิวส์ อวเสสา เวทิตพฺพา. เอตุถาปี
จ มาโน อนิยเตสุ โหติเยวาติ.

ดวงที่ ๖ นี้ ต่างกันแต่เป็นสังฆารและ
ความที่ถึนมิทธะเป็นอนิยตะ. ในบรรดา
สังฆารที่กล่าวไว้ ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๕
พึงทราบสังฆารที่เหลื่อวันทริฐิว่า สัมปโยค
เข้ากับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๖. แต่ในอกุศล-
วิญญาณดวงที่ ๖ นี้ มานะเป็นอนิยตะ. ใน
สังฆารที่กล่าวไว้ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๖
พึงทราบสังฆารที่เหลื่อวันทริฐิว่า สัมปโยค
เข้ากับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๘. ก็แม้ในอกุศล-
วิญญาณดวงที่ ๘ นี้ มานะ ก็จักอยู่ในอนิยตะ
สังฆารนั้นแหละ ฉะนั้นแล.

อกุศลสังฆารส่วนโทสมูล ๑๘

๔๘๔. โทสมุเลสุ ปน ทวีสุ
ปจฺมสมฺปยุตฺตา ตาว นียตา สรุเป
อากตา เอกาทส, เยวาปนกา
จตุตาโร, อนิยตา ตโยติ อฏฺฐารส.
ตตุถ ผสฺโส, เจตนา, วิตฺกโก,
วิจาโร, วีริย, ชีวิตฺ, สฺมาธิ, อหิริกั,
อโนตฺตคฺคฺปิ, โทโส, โมโหติ อิเม

๔๘๔. ก็ในโทสมูลทั้ง ๒ เบื้องต้น
สังฆารที่สัมปยุตกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ มี
๑๘ คือ เป็นนียตสังฆารมาโดยรูปของตน
๑๑ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนิยตะ ๓. ใน
บรรดาอกุศลสังฆาร ๑๘ นั้น ที่มาโดยรูป
ของตน ๑๑ ดังนี้ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก
วิจาร์ วีริยะ ชีวิต สมาธิ อหิริกะ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สรูปเน อากตา เอกาทส^๑ ฉนโท, อโนตคัปปะ โทสะ โมหะ. ที่เป็นเยวาปนกะ
 อธิโมกโข, อุตฺถจฺจํ, มนสิกาโรติ ๔ ดังนี้ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุตฺถจจะ
 อิเม เยวาปนกา จตุตทาโร^๒ อีสสา, มนสิการ. ที่เป็นอนียตะ ๓ ดังนี้ คือ อีสสา
 มจฺจริยํ, กุกฺกจฺจุนฺติ อิเม อนียตา มจฺจริยะ กุกฺกจจะ.
 ตโย^๓

โทสะ

<p>๔๘๕. ตตฺถ ทุสฺสฺสนฺติ เตน, สยํ วา ทุสฺสฺติ, ทุสฺสฺนมตฺตเมว วา ตนฺติ <u>โทโส</u>. โส จณฺทิกฺกลกฺขโณ ปทฺทาสีวิโส วีย, วิสฺปนฺรโส วิสฺนิปาโต วีย, อตฺตโน นิสฺสยทนฺรโส วา ทาวกฺคิ วีย. ทุสฺสฺนปจฺจปฺภุจฺจาโน ลทฺโธกาโส วีย สปฺตโต, อาฆาตวตฺถุ- ปทฺภุจฺจาโน, วิสฺสํสฺญจฺปฺติมฺมุคฺคํ วีย ทฺภุจฺโพ.</p>	<p>๔๘๕. ในบรรดาสังฆารเหล่านั้น เจตสิกธรรม ชื่อว่า <u>โทสะ</u> เพราะอรรถว่า เป็นเหตุประทุษร้าย ของสัตว์ทั้งหลาย เพราะอรรถว่าประทุษร้ายเองบ้าง เพราะ อรรถว่าธรรมชาตินั้น เป็นเพียงความ ประทุษร้ายเท่านั้นบ้าง. ฟังทราบ โทสะนั้น มีความร้ายเป็นลักษณะ เหมือนคังอสรพิษที่ ถูกตี มีความพลุ่งพล่านเป็นรส เหมือนถูก วางยาพิษ มีความเผาที่อาศัยของตนเป็นรส เหมือนไฟไหม้ป่า. มีความประทุษร้ายเป็น</p>
--	---

^๑ อภि. ส. ๓๔/๑๑๗, อฏฺฐสาลินี. ๓๗๕.

^๒ อฏฺฐสาลินี. ๒๒๘.

^๓ อฏฺฐสาลินี. ๓๔๑.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปัจจุบันฐาน เหมือนข้าศึกผู้ได้โอกาส มี
 อาฆาตวัตถุประสงค์เป็นปทัฏฐาน เหมือนดั่งน้ำมูตร-
 เน่าที่ระคนด้วยยาพิษ.

อิสสา

๔๘๖. อิสสา ยนา อิสสา. ส่า
 ประสมปุคตินี้ อุตฺตยณลกฺขณา, ตตฺตเถว
 อนภิตฺติรสา, ตโต วิมุขภาวปจฺจุปฺปฏฺฐานา,
 ประสมปุคฺติปทฺฐานา, สํโยชนนฺติ ทฺฐสฺสพฺพา.

๔๘๖. ความริษยา ชื่อว่า อิสสา.
 อิสสานั้น มีความอึดอัดใจต่อสมบัติของผู้อื่น
 เป็นลักษณะ มีความไม่ยินดีในสมบัติของผู้อื่น
 นั้นแหละเป็นรส มีความเบือนหน้าจากสมบัติ
 ของผู้อื่นนั้นเป็นปัจจุบัน มีสมบัติของผู้อื่น
 เป็นปทัฏฐาน ฟังเห็นว่าเป็นสังโยชน์.

มัจฉริยะ

๔๘๗. มัจฉรภาโว มัจฉริย. ตํ
 ลทฺธานํ วา ลภิตฺตพฺพานํ วา อตฺตโน
 สมฺปุคฺตินี้ นิกฺคฺคณลกฺขณํ, ตาสฺสณฺเณว
 ปเรหิ ส่าธารณภาวอกุชมนรสี,
 สงฺโกจนปจฺจุปฺปฏฺฐานํ กฏฺฏกฺคจกฺตาปจฺจุปฺปฏฺฐานํ
 วา, อตฺตสมฺปุคฺติปทฺฐานํ, เจตฺโส
 วิรูปภาโวติ ทฺฐสฺสพฺพ.

๔๘๗. ความตระหนี่ ชื่อว่า มัจฉริยะ.
 มัจฉริยะนั้น มีการซ่อนสมบัติของตนที่ได้แล้ว
 หรือจะฟังได้เป็นลักษณะ มีความทนไม่ได้ต่อ
 ความที่สมบัติของตนเหล่านั้นแหละ จะเป็น
 ของทั่วไปกับคนอื่นเป็นรส, มีความสยิวหน้า
 เป็นปัจจุบัน มีความเป็นเสื่อเกราะ
 ที่รัดกุมเป็นปัจจุบันบ้าง มีสมบัติของตน

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เวทิตุพพา. ยถา จ ปจฺเจน, เอวํ
 ทุคฺคิเยนาปิ. สสงฺขารตา ปน อนิยเตสุ
 จ ถีนมิทฺธสมฺภโว วิเสโส.

วิญญาณที่เป็นโทสมูลดวงที่ ๑. แม้สังขารที่
 สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณ ที่เป็นโทสมูล
 ดวงที่ ๒ ก็เหมือนกันกับสังขารที่สัมปโยค
 เข้ากับอกุศลวิญญาณที่เป็นโทสมูลที่ ๑. ส่วน
 ความต่างนั้นก็คือความเป็นสังขาร และ
 ถีนมิทฺธะ มีในพวกอนิยตะ.

อกุศลสังขารส่วนโมหมูล

๔๘๘. โมหมูลेषु ทวีสุ วิจิกิจฺจา-
 สมฺปยุตฺเตน ตาว ผสฺโส, เจตนา,
 วิตกฺโก, วิจาโร, วีริยํ, ชีวิตํ,
 จิตฺตฐฺฐิตี, อหิริกํ, อนนฺตคฺคฺปิ, โมโท,
 วิจิกิจฺจาติ สรรูปเน อากตา เอกาทสฺ,^๑
 อุกฺกจฺจํ, มนสิกาโรติ เยวาปนกา
 เทว^๒ จาติ เทรส.

๔๘๘. ในโมหมูลทั้ง ๒ เบื้องต้น
 สังขารที่สัมปโยคเข้ากับอกุศลวิญญาณ ที่เป็น
 วิจิกิจจาสัมปยุตมี ๑๓ คือ ที่มาโดยรูปของ
 ตน ๑๑ ได้แก่ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร
 วีริยะ ชีวิต จิตตฐฐิตี อหิริกะ อนนตคคปิ
 โมทะ วิจิกิจจา และที่เป็นเยวาปนกะ ๒ คือ
 อุกกจจะ มนสิการ.

อธิบายจิตตฐฐิตีและวิจิกิจจา

๔๘๙. ตคฺคณ จิตฺตฐฺฐิตี ปวตฺตฺธิฐฺฐิตี-
 มตฺโต ทุพฺพลโล สมาริ. วิคตา จิกิจฺจาติ จิตตฐฐิตี

๔๘๙. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า
จิตตฐฐิตี ได้แก่สมาธิอย่างอ่อน เป็นอาการ

^๑ อภ. ส. ๓๔/๑๑๔, อฏฺจสาสิณี. ๓๘๒.

^๒ อฏฺจสาสิณี. ๓๘๒.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิจิกิจฉา. ส่า สัสมลกุชณา, กมุปนรสา, เพียงหยุกแห่งปวัตติจิต. ความแนใจปราศ-
 อนิจฉยปัจจุภูจนา, อเนกัศคคาห- ไป เหตุั้น ชื่อว่า วิจิกิจฉา. วิจิกิจฉานั้น
 ปัจจุภูจนา วา, วิจิกิจฉาย มีควมสงสัยเป็นลักษณะ มีความหวั่นไหว
 อโยนิโสมนสิการปฏจนา, ปฏิปตติ- เป็นรส มีความไม่ซ้าขาดเป็นปัจจุภูจนา
 อนตรายกราติ ทฏจพพา. เสสา มีอันถือเอาหลายอย่างเป็นปัจจุภูจนาบ้าง,
 วุตตปการาเยว. มีอโยนิโสมนสิการในเพราะควมสงสัยเป็น
 ปฏจนา ฟิงเห็นว่กระทำอันตรายต่อการ
 ปฏิบัติ. สังฆารที่เหลือนมีประการคังกล่าว
 แล้วนั้นแหละ.

อุทจจสมปยุตเตน วิจิกิจฉา- ในบรรดาสังฆารทั้งหลายที่กล่าวแล้ว
 สมปยุตเต วุตเตสุ จเปตวา วิจิกิจฉัม ในอกุศลวิญญาณ ที่เป็นวิจิกิจฉาสมปยุต
 เสสา ทวาทส. วิจิกิจฉาย อภาเวน สังฆารที่เหลือนวันวิจิกิจฉา ถึงการสมปโยค
 ปเนตถ อธิโมกโข อูปชชติ. เตน เข้ากับอกุศลวิญญาณ ที่เป็นอุทจจสมปยุต มี
 สทธิ เทรเสว, อธิโมกชสภาวโต จ ๑๒. ก็ในวิญญาณที่เป็นอุทจจสมปยุตนี้
 พลวตโร สมาริ โหติ. ยิ เจตถ เพราะไม่มีวิจิกิจฉา อธิโมกข์จึงเกิดขึ้น.
 อุทจจัม, ติ สรุเปเนว อาคติ. รวมกับอธิโมกข์นั้นจึงเป็น ๑๓, ก็เพราะ
 อธิโมกขมนสิการา เยวาปนกวเสนาติ สภาวะแห่งอธิโมกข์ สมาริจึงมีกำลังยิ่ง. ก็
 เอว อกุศลสังฆารว เวทิตพพา. ในอุทจจสมปยุตนี้ อุทจจจะอันใด อุทจจจะ
 อันนั้นมาแล้ว โดยรูปของคณนั้นเอง.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อธิโมกษ์และมนสิการมาแล้ว โดยเป็น
 เยวายนกะแล ฟิงทราบอกุศลสังขาร ด้วย
 ประการดังกล่าวมานี้.

อภัยกตสังขารที่เป็นวิบาก อเหตุกวิบาก

๔๘๑. อภัยกตเตสุ วิปากาพฺยาภาตา
 ตาว อเหตุกสเหตุกเมทโต ทุพฺพิธา^๑
 เตสุ อเหตุกวิปากวิญญาณสมฺปยุตฺตา
 อเหตุกา. ตตฺถ กุสลากุสลวิปาก-
 จกฺขุวิญญาณสมฺปยุตฺตา ตาว ผสฺโส,
 เจตนา, ชีวิตฺ, จิตฺตภูตฺตติ สรรูปเนภาตา
 ลุตฺตาโร,^๒ เยวายนโก มนสิกาโรเยวาติ^๓
 ปญจ. โสตมานชิวฺหากายวิญญาณ-
 สมฺปยุตฺตาปี เอเตเยว. อภยวิปาก-
 มโนธาตุยา เอเต เจว วิตฺกุกวิจารา-

๔๘๑. ในบรรดาอภัยกตสังขาร
 ทั้งหลาย อภัยกตสังขารฝ่ายวิบาก มี ๒
 อย่าง โดยจำแนกเป็นอเหตุกและสเหตุก
 ก่อน. ใน ๒ อย่างนั้น อภัยกตสังขารที่
 สัมพันธ์กับอเหตุกวิปากวิญญาณ เป็นอเหตุก-
 สังขาร. ในอเหตุกสังขารนั้น เบื้องต้น
 สังขารที่สัมพันธ์กับจักขุวิญญาณ ที่เป็นกุศล-
 วิบากและอกุศลวิบาก มี ๕ คือ สังขารที่มา
 โดยรูปของตน ๔ คือ ผัสสะ เจตนา ชีวิต
 จิตตฐิติ ที่เป็นเยวายนกะก็คือมนสิการ

^๑ ฉ. ทวิธา.

^๒ อภี. ส. ๓๔/๑๒๗, อภฺจฺสาสินี. ๓๔๓.

^๓ อภฺจฺสาสินี. ๓๔๖.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ธิมอกขา จาติ อฏฐ, ตถา ติวิธายปี เท่านั้น แม่ที่สัมปยุตกับโสตวิญญาณ ฆาน-
 อเหตุกมโนวิญญาณธาตุยา. ยา ปเนตถ วิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ
 โสมนัสสสหคตา, ตาย สหุธิ ปิติ อธิกา กีสังขาร ๕ เหล่านี้แหละ. ในมโนธาตุ
 โหตีติ เวทิตพพา. ที่เป็นวิปากทั้ง ๒ ฝ่าย กีสังขาร ๘ คือ
 สังขาร ๕ เหล่านี้แหละ และวิตก วิจารณ์
 อธิโมกข์ แม่ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ
 ทั้ง ๓ ก็มีสังขาร ๘ อย่างนั้นแหละ. แต่
 ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุนี้ อเหตุกมโน-
 วิญญาณธาตุใด เป็นโสมนัสสหคต ปิติ พึง
 ทราบว่า เป็นส่วนเพิ่มขึ้นกับอเหตุกมโน-
 วิญญาณธาตุนั้นแล.

สเหตุกวิปาก

สเหตุกวิปากวิญญาณสมปยุตตะตา ปน ส่วนอัพยากตสังขาร ที่สัมปยุตกับ
 สเหตุกา. เตสุ อฏฐกามาวจรวิปาก- สเหตุกวิปากวิญญาณ เป็นสเหตุกสังขาร.
 สมปยุตตะตา ตาว อฏฐหิ กามาวจรกุสลหิ ในสเหตุกสังขารทั้งหลายนั้น เบื้องต้น
 สมปยุตตสังขารสทิสายะว. ยา ปน (๑) สังขารที่สัมปยุตกับกามาวจรวิปากวิญญาณ ๘
 อนิยเตสุ กรุณามุทิตา, ตา สตุตตารมมณตตะตา ก็เหมือนกันกับสังขารที่สัมปยุตกับกามาวจร-

๑ ฉ. เอตถนุตเร ตาติ ปาโฆ ทิสสติ.

วิปาเกสุ น สนฺติ. เอกนฺตปริตฺตารมฺมณา กุศล ๘ นั้นเอง. แต่กรุณาและมูทิตาใด
 หิ กามาวจรวิปากา. น เกวลญ ในจำพวกอนิยตสังขาร กรุณาและมูทิตานั้น
 กรุณามูทิตา. วิรติโยปิ วิปาเกสุ น ไม่มีอยู่ในวิปากสังขาร เพราะมีสัตว์เป็น
 สนฺติ. "ปญจ ลิกฺขาปทา กุสลาเยว"^๑ อารมณฺ. ก็กามาวจรวิปากสังขาร มี
 หิ วุฑฺฒิ. กามาวจรธรรมเป็นอารมณฺ โดยส่วนเดียว.

และมีใช่แต่กรุณา และมูทิตาอย่างเดียวนั้น. แม้วิรติที่ไม่มีอยู่ในวิปากสังขาร.
 สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ลิกฺขาปทํ ๕ เป็นกุศลอย่างเดียวกัน" ดังนี้.

รูปาวจรรูปาวจรโลกุตฺตรวิปาก- ส่วนอัพยาทสังขารทั้งหลาย ที่
 วิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ปน เตสํ กุสลวิญฺญาณ- สัมปยุตด้วยวิปากวิญฺญาณ ที่เป็นรูปาวจร
 สมฺปยุตฺตสงฺขาเรหิ สทิสสา เอว. อรูปาวจร และโลกุตฺระ ก็เช่นเดียวกันกับ
 สังขารที่สัมปยุตด้วยกุสลวิญฺญาณ แห่งวิปาก-
 วิญฺญาณมีรูปาวจรเป็นต้นเหล่านั้น.

อัพยาทสังขารฝ่ายกิริยา

๔๘๒. กิริยาพฺยาทตาปี อเหตุก- ๔๘๒. แม้อัพยาทสังขารฝ่ายกิริยา
 สเหตุกเภทโต ทูริธา. เตสุ ก็มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นอเหตุกะและ

^๑ อฏฺฐสาสนิ. ๔๐๐.

อเหตุกกิริยวิญญาณสมฺปยุตฺตา อเหตุกา. สเหตุกะ. ใน ๒ อย่างนั้น อภัยกตสังฆาร
 เต (๑) กุสลวิปากมโนธาตฺวอเหตุกมโน- ทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับอเหตุกกิริยาวิญญาณ
 วิญญาณธาตฺวหฺวยยุตฺเตหิ สมานา. เป็นอเหตุกะ. สังฆารที่เป็นอเหตุกกิริยา
 มโนวิญญาณธาตฺวหฺวยเณ^๒ ปน วีริยฺ เเหล่านั้น ก็เสมอกับสังฆารที่ประกอบด้วย
 อธิก. วีริยสภาวโต^๓ จ พลฺปคฺโต กุสลวิปากมโนธาตฺว และอเหตุกมโนวิญญาณ-
 สมาธิ โหติ. อยเมตฺถ วิเสโส. ธาตฺวทั้งคู้. แต่วีริยะที่ประกอบด้วยมโน-
 วิญญาณธาตฺวทั้งคู้ เป็นส่วนที่ยิ่งขึ้นไป. และ
 สมาธิย่อมนเป็นสมาธิถึงซึ่งกำลัง เพราะมี
 วีริยะร่วมด้วย. นี้เป็นความต่างกัน
 สังฆารที่ประกอบด้วยมโนวิญญาณธาตฺวทั้งคู้.

สเหตุกกิริยวิญญาณสมฺปยุตฺตา ปน ส่วนอภัยกตสังฆาร ที่สัมปยุตด้วย
 สเหตุกา. เตสุ อฏฺฐกามาวจรกิริยวิญญาณ- สเหตุกกิริยาวิญญาณ เป็นสเหตุกะ. ใน
 สมฺปยุตฺตา ตาว จเปตฺวา วิรติโย สเหตุกกิริยาสังฆารเหล่านั้น เบื้องต้น
 อฏฺฐกิ กามาวจรกุสลฺเลหิ สมฺปยุตฺตสังฆาร- สังฆารที่สัมปยุต ด้วยกามาวจรกิริยาวิญญาณ
 สทิสสา. รูปาวจรารูปาวจรกิริยสมฺปยุตฺตา ๘ เว้นวิรติ ก็เป็นเช่นกับสังฆารที่สัมปยุต
 ปน สพฺพากาเรนปิ เตสํ กุสลวิญญาณ- ด้วยกามาวจรกุศล ๘. ก็สังฆารที่สัมปยุต

^๑ ฉ. เอตฺถนฺตเร จ-สทฺโท ทิสฺสติ.

^๒ ฉ. มโนวิญญาณธาตฺวหฺวยเ.

^๓ ฎีกายมฺปิ อธิโส วีริยสมฺภาวโตติปิ ทิสฺสติ.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สมฺปยุตฺตสทิสายะวาทิ เอวํ อพฺยาคตาปิ
สงฺขารธา เวทิตพฺพา.

ด้วยรูปาวจรกิริยาวิญญาณ และอรูปาวจร-
กิริยาวิญญาณ ก็เป็นเช่นกับสังขารที่สมฺปยุต
กับกุศลวิญญาณ แห่งกิริยาวิญญาณเหล่านั้น
แม้โดยอาการทั้งปวง ฟังทราบสังขาร
ทั้งหลาย แม้ที่เป็นอภัยาคะ ด้วยประการ
ดังกล่าวมาจะนี้.

อิทํ สงฺขารกฺขนฺธะ วิตุถารกถามุขํ.

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในสังขารชั้นธ

อิทํ ทาว อภิตฺมุเม ปทภาชนิยนเยน
ขนฺธะสุ วิตุถารกถามุขํ.

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในชั้นธทั้งหลาย
ตามนัยแห่งบทภาชนิย์ในพระอภิธรรมก่อน.

อดีตาทิวิภาคกถา

กล่าวว่าการจำแนกชั้นธ
มีส่วนที่เป็นอดีตเป็นต้น

๔๘๓. ภกฺวตา ปน :

๔๘๓. ก็พระผู้มีพระภาค ทรงจำแนก
ชั้นธให้พิสดารอย่างนี้ว่า :

"ยงฺกิญฺจิ รูปี อตีตานากตปจฺจุปฺปนฺนํ
อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา

"รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ รูปอดีต
รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โอฟาริกั วา สุขุมั วา หีนั
 วา ปณัตติ วา ยั ทูเร สนฺติเก
 วา, ตเทกขณั อภิสฺสณฺหิตฺวา
 อภิสฺสขิปิตฺวา อยั วุจฺจติ
 รูปฺกฺขนฺโธ. ยา กาจิ เวทนา.
 ยา กาจิ สฺสณฺหา. เย เกจิ
 สงฺขารธา. ยงฺกิลฺลิจิ วิญฺญาณั
 อตฺตทานาคตฺปจฺจฺปนฺนั อชฺฌตฺตํ
 วา ฯเปฯ อภิสฺสขิปิตฺวา อยั
 วุจฺจติ วิญฺญาณกฺขนฺโธ"^๑ เอวั
 ขนฺธา วิตุถาริตา.

รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด
 รูปทรม รูปประณีต รูปไกลหรือ
 รูปใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกอง-
 เดียวกัน นี้เรียกว่ารูปชั้นธ.
 เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ
 เวทนาอดีต เวทนาอนาคต
 เวทนาปัจจุบัน เวทนาภายใน ฯลฯ
 ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้
 เรียกว่าเวทนาชั้นธ. สัญญาอย่าง
 ใด อย่างหนึ่ง คือสัญญาอดีต
 สัญญาอนาคต สัญญาปัจจุบัน สัญญา
 ภายใน ฯลฯ ประมวลย่อเข้าเป็น
 กองเดียวกัน นี้เรียกว่า สัญญาชั้นธ.
 สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง คือ
 สังขารอดีต สังขารอนาคต สังขาร
 ปัจจุบัน สังขารภายใน ฯลฯ
 ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้
 เรียกว่า สังขารชั้นธ. วิญฺญาณ
 อย่างใดอย่างหนึ่ง คือวิญฺญาณอดีต

^๑ อภ. วิ. ๓๕/๑.

วิญญานอนาคต วิญญานปัจจุบัน
 วิญญานภายใน ฯลฯ ประมวลย่อ
 เข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่า
 วิญญานชั้น๙" ดังนี้.

ตตฺถ ยุงฺกิตฺติ อนวเสสปรียาทานํ.
 รูปนฺติ อติปฺสงฺกนิยมนํ. เอวํ ปททฺวเยนปิ
 รูปสฺส อนวเสสปรียุคฺโท กโต โหติ.
 อตฺส อตีตาทินา วิภาคํ อารภติ.
 ตํ จ^๑ กิตฺติ อตีตํ, กิตฺติ อนาคตาภิเภทนฺติ.
 เอเสว นโย เวทนาทีสุ.

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่าอย่างใด
อย่างหนึ่ง เป็นคำกำหนดถือเอาไม่มีเหลือ.
 คำว่า รูป เป็นคำกำหนดสิ่งที่ประสงค์
 โดยยิ่ง. แม้ด้วยบททั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมเป็น
 อันพระผู้มีพระภาคทรงกระทำการถือเอารูป
 อย่างไม่มีเหลือ. ลำค่านั้น จึงทรงเริ่ม
 การจำแนกรูปนั้นโดยการจำแนก มีรูปอดีต
 เป็นต้น. ก็รูปนั้นบางอย่างก็จำแนกเป็น
 รูปอดีต บางอย่างก็จำแนกเป็นรูปอนาคต
 เป็นต้นแล. ในเวทนาเป็นต้นก็มีนัยนี้แหละ.

อธิบายรูปชั้น๙

๔๘๔. ตตฺถ รูปํ ทาว อทฺธาสนฺตติ-
 สมยขณวเสสํ จตฺธา อตีตํ นาม โหติ.

๔๘๔. ในบรรดาชั้น๙เหล่านั้น รูป
 ชื่อว่าเป็นอดีตมี ๔ อย่าง โดยเป็นอัธธา

^๑ ฉ. ตณฺหิ.

ตถา อนาคตปัจจุปปนน์.

สันตติ สมัยและขณะก่อน. รูปอนาคตและ
รูปปัจจุบัน ก็เหมือนอย่างนั้น.

ตตถ อหฺธาวเสณ ตาว เอกสฺส
เอกสฺมี ภเว ปฏิสนฺธิโต ปุพฺเพ อตีตฺ,
จฺติโต อหฺธํ อนาคตํ, อุกฺกิมฺมนฺตเร
ปัจจุปปนน์.

ใน ๔ อย่างนั้น เบื้องต้นว่าโดย
อหฺธา ในภพหนึ่ง รูปของบุคคลผู้หนึ่ง
ในกาลก่อนแต่ปฏิสนธิเป็นรูปอดีต รูปพ้นจาก
จฺติไปเป็นอนาคต รูปในระหว่างกาลทั้ง ๒
เป็นรูปปัจจุบัน.

สนฺตติวเสณ สภาคเอกอุตฺตสมฺภูจฺจํ
เอกอาหารสมฺภูจฺจํ ปุพฺพาปริยวเสณ
ปวตฺตมานมฺปิ ปัจจุปปนน์, ตโต ปุพฺเพ
วิสภาคอุตฺตอาหารสมฺภูจฺจํ อตีตํ, ปจฺจ
อนาคตํ. จิตฺตชฺมปิ^๑ เอกวฺธิเอกชวณ-
เอกสมาปตฺติสมฺภูจฺจํ ปัจจุปปนน์, ตโต
ปุพฺเพ อตีตํ, ปจฺจ อนาคตํ.
กมฺมสมฺภูจฺจํ ปาฏฺฐิเยกุกํ สนฺตติวเสณ
อตีตาทีเกโท นตฺถิ, เตสฺสญฺเฒว ปน
อุตฺตอาหารจิตฺตสมฺภูจฺจํ อุตฺตมฺภกาวเสณ

ว่าโดยสันตติ รูปที่มีอุตฺเตยวเป็น
สภาคกันเป็นสมฺภูจฺจํ และมีอาหารอันเดียวกัน
กันเป็นสมฺภูจฺจํ แม้เป็นไปด้วยอำนาจระยะ
เวลาที่ เป็นเบื้องต้นและเบื้องปลาย เป็นรูป
ปัจจุบัน รูปที่มีอุตฺเตยและอาหาร ที่เป็นวิสภาคกัน
ในกาลก่อนแต่นั้น เป็นสมฺภูจฺจํ เป็นรูปอดีต
รูปภายหลังแต่นั้น เป็นรูปอนาคต. แม้รูปที่
เกิดแต่จิตมีวิถิจิตเดียวกันและมีชวณจิตเดียว
กัน และมีสมาบัติเดียวกัน เป็นสมฺภูจฺจํ เป็น
รูปปัจจุบัน, รูปในกาลก่อนแต่นั้นเป็นรูปอดีต

^๑ ฉ. ปี-สทฺโท น ทิสฺสติ.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๐๕-๖๖๖
๐๕-๖๖๖
๐๕-๖๖๖

ตสฺส อตีตาภิภาโว เวทิตฺตฺโพ.

รูปในภายหลังจากนั้น เป็นรูปอนาคต. รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ไม่มีการจำแนกเป็นรูปอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติ เป็นแผนกหนึ่งต่างหาก แต่ความที่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้น เป็นรูปอดีตเป็นต้นได้ ก็พึงทราบด้วยอำนาจอุปถัมภ์ภักปัจจัยของรูปที่มีอุตุอาหาร และจิตเป็นสมุฏฐานเหล่านั้นแหละ.

สมัยวเสน เอกมุตฺตตปฺพพฺพท-
สายณฺหฺรตฺตตีทิวาทิสฺส สมเยสฺส สนฺตทานวเสน
ปวตฺตมานัน ตํตํสมยฺ^๑ ปจฺจุปฺปนฺนํ นาม,
ตโต ปุพฺเพ อตีตํ, ปจฺฉา อนาคตํ.

ว่าโดยสมัย รูปในสมัยนั้น ๆ เป็นไปอยู่ด้วยอำนาจการสืบทอด ในสมัยทั้งหลาย มีครั้งหนึ่ง เวลาเช้า เวลาเย็น เวลา-กลางคืนและเวลากลางวันเป็นต้น ชื่อว่าเป็นรูปปัจจุบัน รูปในกาลก่อนจากนั้นเป็นรูปอดีต รูปในภายหลังเป็นรูปอนาคต.

ขณวเสน อุปฺปาทาทีขณตฺตย-
ปริยาปฺปนฺนํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตโต ปุพฺเพ
อนาคตํ, ปจฺฉา อตีตํ. อปีจฺ อตฺตีกุณฺต-
เหตุปจฺจุยกิจฺจุมตีตํ, นิฏฺฐิตเหตุกิจฺจุมนิฏฺฐิต-

ว่าโดยขณะ รูปที่นับเนื่องด้วยขณะทั้ง ๓ มีอุปาทขณะเป็นต้นเป็นรูปปัจจุบัน รูปในกาลก่อนแต่นั้นนับเป็นรูปอนาคต, รูปในภายหลังจากนั้นเป็นรูปอดีต. อีกอย่างหนึ่ง

^๑ เอกมุตฺตตาทิโก โส โส สมโย
เอตสฺสาตี ตํตํสมยฺ รูปนฺตี ฐีภา.

ปัจจุยกิจจํ ปัจจุปปนํ, อุกยกิจจวมสมปุตฺตํ
อนาคตํ. สกฺกฺจกฺขณฺณ วา ปัจจุปปนํ,
ตโต ปุพฺเพ อนาคตํ, ปจฺจนา อตฺตํ.
เอตฺถ จ. ขณาทิกถาว นิปฺปฺรียายา.
เสสา สฺปฺรียายา.

รูปที่มีเหตุกิจและปัจจัยกิจล่วงไปแล้ว เป็น
รูปอดีต รูปที่มีเหตุกิจเสร็จแล้ว แต่ปัจจัยกิจ
ยังไม่เสร็จ เป็นรูปปัจจุบัน รูปที่กิจทั้ง ๒
ยังไม่มาถึง เป็นรูปอนาคต. อีกอย่างหนึ่ง
รูปในขณะที่ทำกิจของตน เป็นรูปปัจจุบัน รูป
ในกาลก่อนแต่นั้น เป็นรูปอนาคต รูป
ในภายหลังจากนั้น เป็นรูปอดีต. ก็ในกถา
จำแนกรูปนี้ กล่าวด้วยขณะเป็นต้นเท่านั้น
ไม่มีปริยาย. กถาที่เหลือมีปริยาย.

๔๙๕. อชฺณตฺตพหิทฺธาเกโท วุตฺตนโย
เอว. อปฺิจ อธิ นียกชฺณตฺตมฺปิ อชฺณตฺตํ
ปรปฺกคฺลิกมฺปิ จ พหิทฺธาติ เวทิตพฺพิ.
โอฟาริกสุขุมเกโท วุตฺตนโยว.

๔๙๕. ประเภทแห่งรูปภายใน และ
รูปภายนอก มีนัยตั้งกล่าวมาแล้วนั้นแหละ.
แต่ว่าในสุดต้นต้นนี้ ฟังทราบว่ แม้รูปที่
เป็นภายในที่เกิดในตน เป็นรูปภายใน แม้
รูปที่เป็นของบุคคลอื่น เป็นรูปภายนอก.
การจำแนกรูปหยาบและรูปละเอียด ก็มีนัย
ตั้งที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

๔๙๖. ทินฺนปฺณีตเกโท ทฺวิโธ
ปฺรียายโต นิปฺปฺรียายโต จ. ตตฺถ
อกนฺนิฏฺจานํ รูปโต สฺทสฺสํ รฺูปํ ทินฺนํ.
นิปฺรียาย. ใน ๒ อย่างนั้น รูปของเทวดา

๔๙๖. การจำแนกรูปหยาบ และรูป
ประณีตมี ๒ อย่าง โดยปริยายและโดย
อกนิฏฐานัน รูปโต สทสสัน รูปํ ทินนํ.
นิปริยาย. ใน ๒ อย่างนั้น รูปของเทวดา

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วสุทธรบรรค บ.พ. ๕-๑๐

ตเทว สุทสุสานิ รูปโต ปณิติ. เอว ๕๕๖. ตเทกขณิ อภิสนณทิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวาติ ตํ อตฺตาทิหิ ปเทหิ
 ยาว นรกสตุตตานิ รูปิ, ตาว ปริยายโต อกนิฏฺฐา. รูปของเทวดาชั้นสูงที่สุดนั้นแหละ
 หีนปณิตตา เวทิตพฺพา, นิปฺปริยายโต ประณีตกว่ารูปของเทวดาชั้นสูงที่สุด. ฟัง
 ปน ยตุถ อกุสลวิปากิ อูปฺชชติ, ตํ ทราบความเป็นรูปธรรมและรูปประณีต โดย
 หินิ. ยตุถ กุสลวิปากิ, ตํ ปณิติ. ปริยายไป ตลอดถึงรูปของพวกสัตว์นรก
 อย่างนี้, แต่ว่าโดยนิปริยาย อกุสลวิปาก
 เกิดขึ้นในรูปใดที่เป็นอารมณ์ รูปนั้นเป็น
 รูปธรรม. กุสลวิปากเกิดขึ้นในรูปใด ที่เป็น
 อารมณ์ รูปนั้นเป็นรูปประณีต.

ทฺูเร สนฺตฺิกเกติ อิทฺมฺปิ วุคฺตฺนยเมว.
 อปฺิจ โือกาสโตเปตฺถ อฺุปาทายฺุปาทาย
 ทฺูเรสนฺตฺิกกา เวทิตพฺพา.

แม้คำว่ารูปไกลรูปใกล้นี้ มีนัยดังที่
 กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ. แต่ในที่นี้ ฟังทราบ
 ความเป็นรูปไกลและความเป็นรูปใกล้ โดย
 เทียบเคียงกันโดยโอกาส.

๕๕๗. คเทกขณิ อภิสนณทิตฺวา
อภิสงฺขิปิตฺวาติ ตํ อตฺตาทิหิ ปเทหิ
 วิสุํ วิสุํ นิหฺทฺิฏฺฐํ รูปิ สพฺพิ รูปนลฺกฺขณ-
 สงฺขาเต เอกวิธภาเว ปณฺณาย
 ราสี กตฺวา รูปกฺขณฺโตติ วุจฺจตีติ
 อยเมตฺถ อตฺถโถ. เอเตน สพฺพมฺปิ รูปิ

๕๕๗. คำว่า ประมวलयอเข้าเป็น
กองเดียวกัน มีความในข้อนี้ดังนี้ว่า รูปที่ได้
 แสดงไขไว้เป็นอย่าง ๆ ด้วยบททั้งหลาย
 มีรูปอดีตเป็นต้นนั้น ทั้งหมดรวมเข้าเป็นกอง
 ด้วยปัญญา ในความเป็นรูปอย่างเดียวกันที่
 เรียกว่าลักษณะ คือความแปรผัน ก็เรียกว่า

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

รูปปนลกฺขณเณ ๑ ราสีภาวูปคมเนน^๑ รูปชั้นนี้ ด้วยชั้นนี้ ย่อมเป็นอันตรง
 รูปกฺขณฺโหติ ทสฺสิตฺ โหติ. น หิ รูปโต แสดงรูปทั้งหมดว่า รูปชั้นนี้ ด้วยความเข้า
 อยฺโณ รูปกฺขณฺโห นาม อตุถิ. ถึงความเป็นกองในลักษณะคือความแปรผัน.
 จริงอยู่ ชั้นชื่อว่า รูปชั้นนี้ จะเป็นอื่นจากรูป
 หามีไม่.

อธิบายเวทนาชั้น

๔๘๘. ยถา จ รูปิ, เอว ๔๘๘. ย่อมเป็นอันแสดง แม้เวทนา
 เวทนาทโยปิ เวทยิตลกฺขณาทีสุ เป็นต้น ก็ชื่อว่า เป็นเวทนาชั้นนี้เป็นต้น ด้วย
 ราสีภาวูปคมเนน. น หิ เวทนาทีหิ เข้าถึงความเป็นกอง ในข้อปกิณกะทั้งหลาย
 อยฺเณ เวทนา กฺขณฺธาทโย นาม อตุถิ. มีลักษณะ คือการเสวยอารมณ์เป็นต้น
 เหมือนกันกับรูป. เพราะชั้นชื่อว่าธรรม
 ทั้งหลายมีเวทนาชั้นนี้เป็นต้นเหล่านี้ จาก
 เวทนาเป็นต้น จะมีอยู่ก็หาไม่.

อตีตาทีวิภาเค ปเนตฺถ สฺนตฺติวเสน ก็ในการจำแนกเป็นเวทนาอดีตเป็น-
 ฆณาทีวเสน จ เวทนาย อตีตานาคต- ต้นในเวทนาชั้นนี้ ก็พึงทราบความเป็นอดีต
 ปจฺจบุปนฺนาโว เวทิตฺพุโพ. ตตฺถ อนาคต และปัจจุบันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจ
 สฺนตฺติวเสน เอกวีถิเอกชฺวนเอกสมาปฺตติ- สันตติ และด้วยอำนาจขณะเป็นต้น. ในสันตติ

^๑ ฉ. ราสีภาวูปคมเนน.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วเสน เวทิตพโพ. ชาติวเสน ตาว อกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกุศล
 อกุศลา เวทนา สาวชชกิริยเหตุโต และอัพยากฤตเป็นเวทนาละเอียด" ดังนี้.
 กิเลสสนฺตาทภาวโต จ อรูปสนฺตวตฺตตี เบื้องต้นว่าโดยชาติ เวทนาที่เป็นอกุศล
 กุศลเวทนา ย โอฟาริกา, สพฺยาปารโต หยาบกว่าเวทนาที่เป็นกุศล เพราะมีความ
 สอฺสฺสาทโต สวิปากโต กิเลสสนฺตาท- เป็นไปไม่สงบ เพราะเป็นเหตุแห่งการ
 ภาวโต สพฺยาปชฺฌโต^๑ สาวชชโต กระทำที่มีโทษ และเพราะมีความเร่าร้อน
 จ วิปากาทพฺยาทวย โอฟาริกา, คือกิเลส. หยาบกว่าเวทนาที่เป็นวิปาก-
 สวิปากโต กิเลสสนฺตาทภาวโต อัพยากฤต เพราะมีความขวนขวาย เพราะ
 สพฺยาปชฺฌโต^๒ สาวชชโต จ กิริยา- มีความอุตสาหะ เพราะมีวิปาก เพราะมี
 พฺยาทตาย โอฟาริกา. กุศลาพฺยาทตา ความเร่าร้อนคือกิเลส เพราะมีความ
 ปน วตฺตวิปริยายโต อกุศลา ย สุขฺมา. ลำบากและเพราะมีโทษ หยาบกว่าเวทนา
 เทวปี กุศลากุศลเวทนา สพฺยาปารโต ที่เป็นกิริยาอัพยากฤต เพราะมีวิปาก
 สอฺสฺสาทโต สวิปากโต ยถาโยคํ เพราะมีความเร่าร้อนคือกิเลส เพราะมี
 ทฺวิธายปี อพฺยาทตาย โอฟาริกา, ความลำบากและเพราะมีโทษ. ส่วนเวทนา
 วตฺตวิปริยายเณ ทฺวิธายปี อพฺยาทตา ที่เป็นกุศล เวทนาที่เป็นอัพยากฤต ละเอียด
 ตาหิ สุขฺมา. เอวํ ตาว ชาติวเสน กว่าเวทนาที่เป็นอกุศล โดยปริยายต่างจาก
 โอฟาริกสุขฺมตา เวทิตพฺพา. คำที่กล่าวแล้ว. เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศล

^๑ ฉ. อยํ ปาโล น ทิสฺสตี.

^๒ ฉ. สพฺยาปชฺฌโต.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทั้ง ๒ หยาบกว่าเวทนาที่เป็นอัพยาภตทั้ง ๒ ฝ่าย เพราะมีความขวนขวาย เพราะมีความอุตสาหะ เพราะมีวิบากตามควร แม้เวทนาที่เป็นอัพยาภตทั้ง ๒ อย่างเล่า ก็ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศล และอกุศลทั้ง ๒ นั้น โดยปริยายต่างจากคำที่กล่าวแล้ว. ฟังทราบความเป็นเวทนาหยาบ ความเป็นเวทนาละเอียด ด้วยอำนาจแห่งชาติอย่างนี้ก่อน.

๕๐๐. สภาววเสน ปน ทุกขา
 เวทนา นิสฺสาทโต สวิปฺวารโต (๑)
 อุพฺเพชนียโต อภิภวนโต จ อิตราหิ
 ทูวฺหิ โอฟาริกา, อิตรา ปน เทว
 สาทโต สนฺตโต ปณฺตโต มนาปโต
 มชฺฌตฺตโต จ ยถาโยคํ ทุกฺขาย
 สุขฺมา. อุโภ ปน สุขทุกฺขา สวิปฺวารโต
 โขภกรณโต ปากฺกโต จ อทุกฺขมสุขาย
 โอฟาริกา, ส่า วุตฺตวิปริยาเยน

๕๐๐. ก็ว่าโดยสภาวะ ทุกขเวทนา
 หยาบกว่าเวทนาทั้ง ๒ นอกนี้ เพราะไม่มี
 อัตสาหะ เพราะมีความเป็นไปกับด้วยความ
 ผายตัว เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความหวาด-
 เสียว และเพราะข่มเอา ส่วนเวทนา ๒
 นอกนี้ ละเอียดกว่าทุกขเวทนา เพราะเป็น
 ความสำราญ เพราะเป็นความละเอียด
 เพราะเป็นความประณีต เพราะน่าชอบใจ
 และเพราะเป็นกลาง ๆ ตามควร. อนึ่ง

๑ ฉ. เอตฺถนฺตเร โขภกรณโตติ ทิสฺสติ.

ตฤภยโต สุขุม. เอว สภาววเสน สุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้ง ๒ หยาบกว่า
 โอฟาริกสุขุมตา เวทิตพฺพา. อทุกขมสุขเวทนา เพราะมีความเป็นไปกับ
 ด้วยความแผยตัว เพราะทำความกำเริบ
 และเพราะความปรากฏ อทุกขมสุขเวทนา
 นั้น ละเอียดยกว่าเวทนาทั้ง ๒ นั้น โดย-
 ปริยายต่างจากคำที่กล่าวแล้ว. ฟังทราบ
 ความเป็นเวทนาหยาบ และเป็นเวทนา
 ละเอียดย ด้วยอำนาจสภาวะอย่างนี้.

๕๐๑. ปุคฺคฺลวเสน ปน อสมฺปาปนฺนสฺส
 เวทนา นานารมฺมเณ วิกุชิตฺตภาวโต
 สฺมาปนฺนสฺส เวทนาย โอฟาริกา,
 วิปริยาเยน อิตฺรา สุขุม. เอว
 ปุคฺคฺลวเสน โอฟาริกสุขุมตา เวทิตพฺพา.

๕๐๑. อนึ่ง ว่าโดยบุคคล เวทนา
 ของท่านผู้ไม่ได้เข้าสมบัติ หยาบกว่า
 เวทนาของท่านผู้เข้าสมบัติ เพราะความ
 เป็นธรรมชาติซัดส่ายไป ในอารมณ์ต่าง ๆ
 เวทนาของท่านผู้เข้าสมบัตินี้ ละเอียดย
 โดยปริยายต่างกัน. ฟังทราบความเป็น
 เวทนาหยาบและเป็นเวทนาละเอียดย ด้วย
 อำนาจแห่งบุคคลอย่างนี้.

โลกิยโลกุตฺตรวเสน ปน สาสฺวา
 เวทนา โลกิยา, สฺวา อาสวฺบุปฺตติเหตุโต
 โอมฺนียโต โยกนียโต คณฺจนียโต

อนึ่ง ว่าโดยโลกิยะและโลกุตระ
 เวทนาที่เป็นไปกับด้วยอัสวะ เป็นโลกิย-
 เวทนา เวทนาที่เป็นไปกับด้วยอัสวะนั้น

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นักรณียโต อุปาทานียโต สงฺกิลลิกโต ทยาบกว่าเวทนาที่ไม่มีอาสวะ เพราะความ
 ปุณฺณชนโต^๑ สาธารณโต จ อนาสวายเป็นเหตุเกิดอาสวะ เพราะเกื้อกูลแก่
 โอฟาริกา. สว วิปริยาเยน สาสวาย โอมะ เพราะเกื้อกูลแก่โยคะ เพราะ
 สุขุมมา. เอว โลภียโลกุตฺตรวเสน เกื้อกูลแก่คันถะ เพราะเกื้อกูลแก่นิ वर्ณ
 โอฟาริกสุขุมตา เวทิตพฺพา. เพราะเกื้อกูลแก่อุปาทาน เพราะประกอบ
 ด้วยสังกิลล เพราะทำให้กิลลสหนาเกิดขึ้น
 และเพราะเป็นสาธารณะ. เวทนาที่ไม่มี
 อาสวะนั้น ละเอียดกว่าเวทนาที่มีอาสวะ
 โดยปริยายต่างกัน. พึงทราบความเป็น
 เวทนาทยาบ และเป็นเวทนาละเอียด ด้วย
 อำนาจแห่งโลกียะและโลกุตระอย่างนี้.

๕๐๒. ตตฺถ ชาตฺติอาทิวเสน สมฺภโท
 ปริหริตฺพโพ. อุกฺสฺลวิปากกายวิญฺญาณ-
 สมฺปยุตฺตา หิ เวทนา ชาตฺติวเสน
 อพฺยาคตฺตฺตา สุขุมปิ สมานา
 สภาวาทิวเสน โอฟาริกา โหติ.
 วุตฺตญฺเฑหฺติ "อพฺยาคตา เวทนา สุขุมมา.
 ทฺทุกฺขา เวทนา โอฟาริกา.

๕๐๒. ในความเป็นเวทนาทยาบและ
 เป็นเวทนาละเอียดตามที่กล่าวนั้น บัณฑิต
 พึงกันความปะปนกันด้วยอำนาจชาติเป็นต้น.
 เพราะเวทนาที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิปากกาย-
 วิญฺญาณ แม้เป็นเวทนาละเอียด เพราะ
 ความเป็นอพฺยาคฤต ด้วยอำนาจแห่งชาติ
 ก็เป็นเวทนาทยาบ ด้วยอำนาจแห่งสภาวะ

^๑ ม. ปุณฺณชนสาธารณโต.

๑ อสมาปนฺนสฺส เวทนา โอฟาริกา, เป็นต้น. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า
 อสมาปนฺนสฺส เวทนา สุขฺมา? สาสวา "เวทนาที่เป็นอัพยากฤตละเอียด. ทุกข-
 เวทนา โอฟาริกา, อนาสวา เวทนา เวทนาเป็นเวทนาหยาบ. เวทนาของท่าน
 สุขฺมา"๒ ๒ ยถา จ ทุกฺขา เวทนา, ผู้ไม่ได้เข้าสมาบัติหยาบ เวทนาของท่าน
 เอวํ สุขาทโยปี ชาติวเสน โอฟาริกา, ผู้เข้าสมาบัติละเอียด. เวทนาที่มีอาสวะ
 สภาวาทิวเสน สุขฺมา โทหนฺติ. ตสฺมา หยาบ เวทนาที่ไม่มีอาสวะละเอียด" ดังนี้.
 ยถา ชาตือาทิวเสน สมฺเภโท น แม้เวทนาทั้งหลายมีสุขเวทนา เป็นต้น ว่าด้วย
 โทติ, ตถา เวทนานํ โอฟาริกสุขุมตา อำนาจแห่งชาติเป็นเวทนาหยาบ ว่าด้วย
 เวทิตพฺพา. เสยฺยถึทํ. อพฺยาคตา อำนาจแห่งสภาวะ เป็นต้น เป็นเวทนา
 ชาติวเสน กุสลากุสลาหิ สุขฺมา. ละเอียดเหมือนกับทุกขเวทนา. เพราะเหตุ
 ตตฺถ กตฺมา อพฺยาคตา ? ก็ทุกฺขา ? นั้น พึงทราบความที่เวทนาเป็นเวทนาหยาบ
 ก็สุขา ? ก็สมาปนฺนสฺส ? ก็อสมาปนฺนสฺส ? และเป็นเวทนาละเอียด โดยประการที่ไม่มี
 ก็สาสวา ? ก็อนาสวาติ ? เอวํ ความปะปนกัน ด้วยอำนาจแห่งชาติ เป็นต้น.
 สภาวาทิเภโท น ปรามลิตพฺโพ. เอวํ๓ ข้อนี้เป็นประการใด. คือ เวทนาที่เป็น
 นโย สพฺพตฺถ. อัพยากฤต ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศล
 และอกุศล ด้วยอำนาจแห่งชาติ. ไม่พึง

๑ ฉ. สมาปนฺนสฺส เวทนา สุขฺมา,
 อสมาปนฺนสฺส เวทนา โอฟาริกา.

๒ อภ. วิ. ๓๔/๔.

๓ ฉ. เอส.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

แต่ต้องความต่างกันโดยสภาวะ เป็นต้น
 อย่างนี้ว่า ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น
 เวทนาที่เป็นอัพยากฤตเป็นใจน ? เป็น
 ทุกข์หรือ ? เป็นสุขหรือ ? เป็นของท่าน
 ผู้เข้าสมบัติหรือ ? เป็นของท่านผู้ไม่ได้
 เข้าสมบัติหรือ ? มีอาสวะหรือ ? ไม่มี
 อาสวะหรือ ? . ในเวทนาทั้งปวงก็มีนัย
 อย่างนี้.

อปัจจ ตํ ตํ วา ปน เวทนํ อักอย่างหนึ่ง โดยพระบาลีว่า ก็หรือ
 อุปาทายุปาทาย เวทนา โอฟาริกสุขุม่า ว่า ฟังเห็นเวทนาหยาบเวทนาละเอียด
 ทฏฐพพาคี^๑ วจนโต อกุสลาทีสุปี โดยอาศัยเทียบเคียงเวทนานั้น ๆ เป็น
 โลกสหคตตาย โทสสหคตา เวทนา ชั้น ๆ ไป แม้ในฝ่ายอกุศลเวทนาเป็นต้น
 อุกคิ วีย อตุตโน นิสฺสยทหนโต เวทนาที่เป็นโทสสหคต หยาบกว่าเวทนาที่
 โอฟาริกา, โลกสหคตา สุขุม่า. เป็นโลกสหคต เพราะเผาที่อาศัยของตน
 โทสสหคตาปิ นียตา โอฟาริกา, เหมือนไฟ เวทนาที่เป็นโลกสหคต
 อนียตา สุขุม่า. นียตาปิ กบฺปปฏฺฐิติกา ละเอียด. แม้เวทนาที่เป็นโทสสหคต ที่
 โอฟาริกา, อิตราปิ สุขุม่า. เป็นนียตะเป็นเวทนาหยาบ. ที่เป็นนียตะ
 กบฺปปฏฺฐิติกาสุปี อสงฺขาริกา โอฟาริกา, เป็นเวทนาละเอียด. แม้ที่เป็นนียตะ ที่เป็น

^๑ อภี. วิ. ๓๕/๔.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อิตรา สุขุม. โลกสหคตา ปน เวหนากัปป์ฐิติกะเป็นเวทนาหยาบ แม้
 ธิฐฐิสมฺปยุตฺตา โอฟาริกา, อิตรา นอกนี้เป็นเวทนาละเอียด. แม้ในเวทนาที่
 สุขุม. ส่าปี นียตา กบฺปฐฐิติกา เป็นกัปป์ฐิติกะเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่
 อสงฺขาริกา โอฟาริกา, อิตรา เป็นอสงฺขาริกเป็นเวทนาหยาบ เวทนา
 สุขุม. อวิเสเสน จ อกุสลา นอกนี้เป็นเวทนาละเอียด. ส่วนเวทนา
 พหุวิปากา โอฟาริกา, อปฺปวิปากา ที่เป็นโลกสหคต ที่เป็นธิฐฐิสมฺปยุต เป็น
 สุขุม. กุสลา ปน อปฺปวิปากา เวทนาหยาบ เวทนานอกนี้เป็นเวทนา-
 โอฟาริกา, พหุวิปากา สุขุม. ละเอียด. แม้เวทนาที่เป็นธิฐฐิสมฺปยุตนั้น
 ที่เป็นนียตะ เป็นกัปป์ฐิติกะ เป็นอสงฺขาริก
 เป็นเวทนาหยาบ เวทนานอกนี้เป็นเวทนา-
 ละเอียด. และโดยไม่ต่างกัน เวทนาที่เป็น
 อกุศลมีวิบากมากเป็นเวทนาหยาบ ที่มีวิบาก
 น้อยเป็นเวทนาละเอียด. ส่วนเวทนาที่เป็น
 กุศลมีวิบากน้อย เป็นเวทนาหยาบ ที่มีวิบาก
 มากเป็นเวทนาละเอียด.

อปีจ กามาวจรกุสลา โอฟาริกา. อีกอย่างหนึ่ง เวทนาที่เป็นกามา-
 รูปาวจรา สุขุม. ตโต อรูปาวจรา. วจรกุศล เป็นเวทนาหยาบ. เวทนาที่เป็น
 ตโต โลกุตฺตรา. กามาวจราปี รูปาวจร เป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่
 ทานมยา โอฟาริกา. สีมยา สุขุม. เป็นอรูปาวจร เป็นเวทนาละเอียดกว่า

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตโต ภาวนามยา. ภาวนามยาปิ เวทนาที่เป็นรูปาวจรนั้น. เวทนาที่เป็น
 ทุเหตุกา โอฟาริกา. ติเหตุกา สุขุม. โลกุตระ ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็น
 ติเหตุกาปิ สสงฺขาริกา โอฟาริกา. อรูปาวจรนั้น. แม้เวทนาที่เป็นกามาจร
 อสงฺขาริกา สุขุม. รูปาวจรา จ ที่เป็นทานมัย เป็นเวทนาหยาบ. ที่เป็น
 ปจฺมชฺฌานิกา โอฟาริกา, ฯเปฯ สීමมัย เป็นเวทนาละเอียด. ที่เป็น
 ปญฺจชฺฌานิกา สุขุมว. อรูปาวจรา ภาวนามมัย ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นสීමมัย
 จ อากาसानญายตนสมฺปยุตฺตา โอฟาริกา, นั้น. แม้เวทนาที่เป็นภาวนามมัย ที่เป็น
 ฯเปฯ เนวสฺสณฺณานาสฺสณฺณายตนสมฺปยุตฺตา ทุเหตุกะเป็นเวทนาหยาบ. ที่เป็นติเหตุกะ
 สุขุมว. โลกุตฺตรา จ โสตาปตฺติมคฺค- เป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่เป็น
 สมฺปยุตฺตา โอฟาริกา, ฯเปฯ ติเหตุกะ ที่เป็นสสงฺขาริกเป็นเวทนาหยาบ.
 อรหตฺตมคฺคสมฺปยุตฺตา สุขุมว. เอส ที่เป็นอสงฺขาริกเป็นเวทนาละเอียด. อนึ่ง
 นโย ตํคฺคฺมิวิปากกิริยเวทนาสุ จ เวทนาที่เป็นรูปาวจร ที่เป็นไปในปฐฺมฉาน
 ทุกฺขาทีอสมฺปนฺนาทีสาสฺวาทีวเสณ วุตฺต- เป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ ที่เป็นไปในปญฺจฉ-
 เวทนาสุ จ. ฉาน เป็นเวทนาละเอียดทีเดียว. อนึ่ง
 เวทนาที่เป็นอรูปาวจร ที่สมฺปยุตฺด้วย
 อากาसानญายตนะเป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ
 ที่สมฺปยุตฺด้วยเนวสฺสณฺณานาสฺสณฺณายตนะ เป็น
 เวทนาละเอียดทีเดียว. อนึ่ง เวทนาที่เป็น
 โลกุตระที่สมฺปยุตฺด้วยโสตาปตฺติมรรค เป็น
 เวทนาหยาบ ฯลฯ ที่สมฺปยุตฺด้วยอรหตฺ-

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มรรค เป็นเวทนาละเอียดที่เดียว. ใน
 เวทนาที่เป็นวิบากและกิริยาในภุมินั้น ๆ และ
 ในเวทนา ที่กล่าวไว้โดยเป็นทุกขเวทนา
 เป็นต้น บุคคลที่ไม่ได้สมาบัติ เป็นต้น และ
 เวทนาที่มีอาสวะ เป็นต้น ก็มีนัยนี้.

โอกาสวเสน จาปี นิรเย อนึ่ง ว่าด้วยอำนาจแห่งโอกาส
 ทุกขา โอฟาริกา. ทิรจจณโยนินยี่ ทุกขเวทนาในนรกเป็นเวทนาหยาบ. ทุกข-
 สุขุมมา ฯเปฯ ประนิมิตวสวัตตีสสุ เวทนาในกำเนิดสัตว์ทิรจจณ เป็นเวทนา-
 สุขุมาว. ยถา จ ทุกขา, เอวิ ละเอียด ฯลฯ ทุกขเวทนาในเทวดา
 สุขาบิ สัพพตถ ยถานูรูป โยเชตพพา. ชั้นประนิมิตวสวัตตี่ เป็นเวทนาละเอียด
 วตถวเสน จาปี หีนวตถุกา ยา กาจิ ที่เดียว. พึงประกอบแม้สุขเวทนาตามควร
 เวทนา โอฟาริกา, ปณิตวตถุกา สุขุมมา. ในภุมิทั้งปวง เหมือนอย่างทุกขเวทนา.
 อนึ่ง แม้ด้วยอำนาจแห่งวัตถุ เวทนาที่มีวัตถุ
 อันเลวอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นเวทนาหยาบ
 เวทนาที่มีวัตถุประณีต เป็นเวทนาละเอียด.

หีนปณิตภเท ยา โอฟาริกา, ในประเภทแห่งเวทนาธรรม และ
 สา หินา. ยา จ สุขุมมา, สา ปณิตาติ ประณีต พึงเห็นว่าเวทนาใดหยาบ เวทนา
 ทฎจพพา. นั้นเป็นเวทนาธรรม. และเวทนาใด
 ละเอียด เวทนานั้นเป็นเวทนาประณีต.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๕๐๓. ทูเรปทั ปน "อกุสลา เวทนา
 กุสลาพยากตา^๑ เวทนาหิ ทูเร",
 สนฺติเกปทั "อกุสลา เวทนา อกุสลา
 เวทนาย สนฺติเก"ติอาทีนา นเยน
 วิภงฺเก^๒ วิภตฺตํ. ตสฺมา อกุสลา
 เวทนา วิสภาคโต อสฺสฏฺจโต อสริกฺขโต
 จ กุสลาพยากตาหิ ทูเร, ตถา
 กุสลาพยากตา อกุสลา. เอส นโย
 สพฺพวาเรสุ. อกุสลา ปน เวทนา
 สภาคโต จ สริกฺขโต จ อกุสลา
 สนฺติเกติ. อิทํ เวทนาขุณฺณสุส
 อตีตาทีวิภาเค วิตุถารกถามุขํ.
 ตํตีเวทนาสมฺปยุตฺตานํ ปน สญฺญาทีนฺมปิ
 เอตํ เอวเมว เวทิตพฺพํ.

๕๐๓. ส่วนบทว่าไกล พระผู้มีพระ-
 ภาททรงจำแนกไว้ในพระวิงคปกรณ โดย
 นัยมีคำว่า "อกุศลเวทนา เป็นเวทนาไกล
 จากกุศลและอัพยากตเวทนา" ดังนี้เป็นต้น,
 บทว่า ไกล พระผู้มีพระภาคก็ทรงจำแนกไว้
 ในพระวิงคปกรณ โดยนัยมีคำว่า "อกุศล-
 เวทนา เป็นเวทนาไกลกับอกุศลเวทนา"
 ดังนี้เป็นต้น. เพราะเหตุฉะนั้น อกุศลเวทนา
 จึงเป็นเวทนาไกลจากกุศลเวทนา และ
 อัพยากตเวทนา เพราะความเป็นวิสภาคกัน
 เพราะความไม่ระคนกัน เพราะความ
 ไม่สมกัน กุศลเวทนาและอัพยากตเวทนา
 ก็เป็นเวทนาไกลจากอกุศลเวทนา เหมือน
 อย่างนั้น. ในวาระทั้งปวงก็มีนัยดังนี้. ส่วน
 อกุศลเวทนาเป็นเวทนาไกลกับอกุศลเวทนา
 โดยความเป็นสภาคกัน และโดยความสมกัน
 ฉะนั้นแล. นี้เป็นกถามุขโดยพิสดารในการ
 จำแนกส่วนที่มีอจิตเป็นต้น แห่งเวทนาชั้นธ.

^๑ อภ. วิ. ๓๔/๕.

^๒ อภ. จิ. ๓๔/๖.

ก็กล่าวโดยพิสดารในวิภาค แห่งส่วนที่เป็น
อดีตเป็นต้นนี้ แม้แห่งสัญญาชั้นนี้เป็นต้น
ที่สัมปยุตด้วยเวทนานั้น ๆ ก็พึงทราบอย่างนี้
แหละ.

กมาทีวินิจจนยกถา

คำวินิจฉัยข้อปกณกะมีลำดับเป็นต้น

๕๐๔. เอว วิทฺตวา จ ปน

๕๐๔. ก็แหละ ครั้นทราบอย่างนี้

เอเตเสว :

แล้ว :

ขนฺธเสฏฺ ฌานเภทตฺถิ
กมโต จ วิเสสโต
อนฺนาธิกโต เจว
อุปมาโต ตเถว จ
ทกุจฺพฺพโต ทฺวิธา เอว
ปสฺสนฺตสฺสตฺถสฺสิทฺธิโต
วินิจฺจนโย สมฺมา
วิญฺญาตพฺโพ วิภาวึนา.

เพื่อความแตกฉานแห่งความรู้ในชั้น
ทั้งหลายเหล่านี้แหละ ผู้มีปัญญา พึง
ทราบนัยแห่งการวินิจฉัยโดยชอบ คือ
โดยลำดับ โดยแปลกกัน โดย
ไม่หย่อนไม่ยิ่ง โดยอุปมา โดยสภาวะ
ที่จะพึงเห็น ๒ อย่างและโดยสำเร็จ
เป็นประโยชน์แก่ผู้เห็นอยู่อย่างนั้น.

๑. กมโตถ.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ว่าโดยลำดับ

ตตถ กมโตติ อธิ อูปุตติกกโม,
ปทานกกโม, ปฏิปุตติกกโม, ภูมิกกโม,
เทศนากกโมติ พหุวิโร กโม.

บรรคานัยแห่งการวินิจฉัย เหล่านี้
คำว่า โดยลำดับ มีอธิบายดังนี้ ลำดับมีมาก
อย่าง คือ ลำดับแห่งการเกิดขึ้น ลำดับแห่ง
การละ ลำดับแห่งการปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิ
ลำดับแห่งการแสดง.

ตตถ "ปจมี กลลั โหติ, กลลา
โหติ อพพุทฺฐ"^๑ เอมมาติ อูปุตติกกโม.
"ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ธมฺมา, ภาวนาย
ปหาตพฺพา ธมฺมา"^๒ เอมมาติ
ปทานกกโม. "สีลวิสุทฺธิ, จิตฺตวิสุทฺธิ"^๓
เอมมาติ ปฏิปุตติกกโม. "กามาวจรา,
รูปาวจรา"^๔ เอมมาติ ภูมิกกโม.
"จตุตทาโร สติปฏฺฐานา, จตุตทาโร
สมฺมุပ္ปธานา"^๕ วา "ทานกถิ,

ในบรรคาลำดับเหล่านี้ ลำดับมีอาทิ
อย่างนี้ว่า "รูปเป็นกลละก่อน ต่อจากกลละ
เป็นอัพพุทะ" ดังนี้ ชื่อว่าลำดับแห่งการเกิด
ขึ้น. ลำดับมีอาทิอย่างนี้ว่า "ธรรมทั้งหลาย
อันทสฺสนะพึงละ ธรรมทั้งหลายอันภาวนา
พึงละ" ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งการละ.
ลำดับมีอาทิอย่างนี้ว่า "สีลวิสุทฺธิ จิตต-
วิสุทฺธิ" ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งการปฏิบัติ.
ลำดับมีอาทิอย่างนี้ว่า "ธรรมทั้งหลาย

^๑ ส. ส. ๑๕/๓๐๓.

^๒ อภ. ส. ๓๔/๑.

^๓ ที. ปา. ๑๑/๓๒๕.

^๔ อภ. ส. ๓๔/๗.

^๕ ชุ. มหา. ๒๔/๒๔๑

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สีลกณ^๑ติ^๑ วา เอวมาทิ เทสนากุกโม. เป็นกามาวจร ธรรมทั้งหลายเป็นรูปาวจร"
 เตสุ อิต อูปุตตีกุกโม ตาว น ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งภูมิ. ลำดับมีอาทิ
 ยุชชติ, กลลาทีน^๑ วีย ขนุธาน^๑ อย่างนี้ว่า "สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปธาน ๔"
 ปุพฺพาวจริยวฏฺฐาเนน อูปุตตติโต. น หรือมีอาทิอย่างนี้ว่า "ทานกถา สีลกถา"
 ปทานกุกโม, กุสลาพฺยาगतาน^๑ ชื่อว่า ลำดับแห่งการแสดง. ในบรรดา
 อปทาตพฺพโต. น ปฏิปุตตีกุกโม, ลำดับเหล่านั้น เบื้องต้น ลำดับแห่งการ
 อกุสลาน^๑ อูปฏิปชฺชนียโต. น ภูมิ กุกโม, เกิดขึ้น ไม่ควรในที่นี้ เพราะชั้นทั้งหลาย
 เวทนาทีน^๑ จตุภูมิปริยายปนฺนตฺตา. มิได้เกิดขึ้น โดยกำหนดก่อนหลังเหมือน
 เทสนากุกโม ปน ยุชชติ. อย่างกลละ เป็นต้น. ลำดับแห่งการละ
 ก็ไม่ควร เพราะชั้นที่เป็นกุศล และ
 อภัยากฤต มิใช่สิ่งที่จะพึงละ. ลำดับแห่ง
 การปฏิบัติ ก็ไม่ควร เพราะชั้นทั้งหลายที่
 เป็นอกุศล มิใช่สิ่งที่จะพึงปฏิบัติ. ลำดับแห่ง
 ภูมิ ก็ไม่ควร เพราะชั้นทั้งหลายมีเวทนา
 เป็นต้น นับเนื่องอยู่ในภูมิทั้ง ๔. ส่วนลำดับ
 แห่งการแสดงควรอยู่.

อภะเทเน ทิ ปญฺจสุ ขนุ เตสุ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงมีพระ-
 อุตฺตคฺคกาทปตฺติตี เวเนยฺยชน^๑ สมุทฺทสน- ประสงค์จะโปรดเวไนยชน ที่ตกไปใน

^๑ อง. อฎฺฐก. ๒๓/๑๔๐.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วินิพฺโภคทสฺสเนน อุตฺตคฺคาหโต อุตฺตคฺคาหะ (คือความยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน)
 โมเจตฺกาโม ภควา หิตกาโม ตสฺส ในชั้นที่ ๕ โดยไม่แยกกัน ให้พ้นจาก
 ชนสฺส สุขกฺกทณฺตํ จกฺขุอาทินฺมปิ อุตฺตคฺคาหะ ด้วยการทรงแสดงการแยกชุมนุม
 วิสยํภูตํ^๑ โอฟาริกํ ปจฺมํ รุปรุกฺขนุชฺชํ และกลุ่มก้อนออกไป ทรงมีพระประสงค์
 เทเสสิ. ตโต อิกฺุจฺจานิกฺุจฺจรูปสฺสเวทนิกํ เกื้อกูล ใต้ทรงแสดงรูปชั้นธ อันเป็นส่วน
 เวทนํ. "ยํ เวทยติ, ตํ สญฺชานาตี"ติ พยายามเป็นอารมณ์แม่แห่งจักขุเป็นต้น เพื่อ
 เอวํ เวทนาวิสยสฺส อากาเรคฺคาหิกํ เวในยชนันฺถือเอาได้ง่ายก่อน. ต่อจากนั้น
 สญฺญํ. สญฺญาวเสเนน อภิสงฺขารเก จึ่งทรงแสดงเวทนา อันเป็นไปในการเสวย
 สงฺขาราเร. เตสํ เวทนาทีนํ นิสฺสยํ อารมณ์ในรูปอันน่าปรารถนา และไม่น่า
 อธิปตฺยิตฺตญฺจ เตสํ วิญฺญาณฺตติ เอวํ ตาว ปรารถนา. ทรงแสดงสัญญาอันยึดถือ
 กมฺโต วินิจฺจนโย วิญฺญาตพฺโพ. อากาเร แห่งอารมณ์ของเวทนาอย่างนี้ ว่า
 "รู้สึกสิ่งใด ย่อมจำสิ่งนั้นได้" ดังนี้. ทรง
 แสดงสังขาร อันปรุงแต่งความนึกคิดไปตาม
 อำนาจสัญญา. ทรงแสดงวิญญาณอันเป็นที่
 อาศัยแห่งชั้นที่ ๕ มีเวทนาเป็นต้นเหล่านั้น
 และเป็นอธิบดีแห่งชั้น ๕ เหล่านั้นแหละ
 พึงทราบนัยแห่งการวินิจฉัยโดยลำดับอย่างนี้
 ก่อน.

^๑ ฉ. วิสยภูตํ.

สนฺติเก วา, อัย วุจฺจติ ภิกฺขเว
 รูปกฺขนฺโท. ยถา กาจิ เวทนา
 ฯเปฯ ยงฺกิลฺลิจิ วิณฺณณํ ฯเปฯ
 สนฺติเก วา, อัย วุจฺจติ
 ภิกฺขเว วิณฺณณกฺขนฺโท. อิเม
 วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ปญฺจกฺขนฺธา.
 กตเม จ ภิกฺขเว ปญฺจ-
 ปาทานกฺขนฺธา. ยงฺกิลฺลิจิ ภิกฺขเว
 รูปิ ฯเปฯ สนฺติเก วา สาสวํ
 อูปาทานิยํ, อัย วุจฺจติ ภิกฺขเว
 รูปุปาทานกฺขนฺโท. ยถา กาจิ
 เวทนา ฯเปฯ ยงฺกิลฺลิจิ วิณฺณณํ
 ฯเปฯ สนฺติเก วา สาสวํ
 อูปาทานิยํ, อัย วุจฺจติ ภิกฺขเว
 วิณฺณณอุปาทานกฺขนฺโท. อิเม
 วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ปญฺจอุปาทานก-
 ขนฺธา"ติ^๑

เป็นรูปอนาคต และเป็นรูปปัจจุบัน
 ฯลฯ เป็นรูปไกลหรือเป็นรูปใกล้
 กุกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่ารูปชั้นธ.
 เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็น
 เวทนาอดีต เป็นเวทนาอนาคต
 และเป็นเวทนาปัจจุบัน ฯลฯ เป็น
 เวทนาไกลหรือเป็นเวทนาใกล้ กุกร
 ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าเวทนาชั้นธ
 สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสัญญา-
 อดีต เป็นสัญญาอนาคต และเป็น
 สัญญาปัจจุบัน ฯลฯ เป็นสัญญาไกล
 หรือเป็นสัญญาใกล้ กุกรภิกษุทั้งหลาย
 นี้เรียกว่าสัญญาชั้นธ สังขารเหล่าใด
 เหล่าหนึ่ง เป็นสังขารอดีต เป็น
 สังขารอนาคตและเป็นสังขารปัจจุบัน
 ฯลฯ เป็นสังขารไกลหรือเป็น
 สังขารใกล้ กุกรภิกษุทั้งหลาย นี้
 เรียกว่าสังขารชั้นธ วิณฺณณอย่างใด

^๑ ส. ขนธ. ๑๗/๕๘.

อย่างหนึ่ง เป็นวิญญาณอดีต เป็น
 วิญญาณอนาคตและเป็นวิญญาณปัจจุบัน
 ฯลฯ เป็นวิญญาณไกลหรือเป็น
 วิญญาณใกล้ กุชรภิกษุทั้งหลาย นี้
 เรียกว่าวิญญาณชั้นธ. กุชรภิกษุ
 ทั้งหมดนี้เรียกว่าชั้นธ. ๕.
 กุชรภิกษุทั้งหลาย ก็อุปาทานชั้นธ. ๕
 เป็นไฉน. กุชรภิกษุทั้งหลาย รูป
 อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นรูปอดีต เป็น
 รูปอนาคต และเป็นรูปปัจจุบัน ฯลฯ
 เป็นรูปไกลหรือเป็นรูปใกล้ เป็นไป
 กับด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน
 กุชรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่ารูป-
 อุปาทานชั้นธ. เวทนาอย่างใด
 อย่างหนึ่ง เป็นเวทนาอดีต เป็น
 เวทนาอนาคต และเป็นเวทนา-
 ปัจจุบัน ฯลฯ เป็นเวทนาไกลหรือ
 เป็นเวทนาใกล้ เป็นไปกับด้วย
 อาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน
 กุชรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าเวทนา-

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อุปาทานชั้น ๕ กุศลวิภังค์ทั้งหลาย
 สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสัญญา-
 อดีต เป็นสัญญาอนาคต และเป็น
 สัญญาปัจจุบัน ฯลฯ เป็นสัญญาไกล
 หรือเป็นสัญญาใกล้ เป็นไปกับด้วย
 อาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน
 กุศลวิภังค์ทั้งหลาย นี้เรียกว่าสัญญา-
 อุปาทานชั้น ๕ กุศลวิภังค์ทั้งหลาย
 สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็น
 สังขารอดีต เป็นสังขารอนาคต และ
 เป็นสังขารปัจจุบัน ฯลฯ เป็นสังขาร
 ไกลหรือเป็นสังขารใกล้ เป็นไปกับ
 ด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน
 กุศลวิภังค์ทั้งหลาย นี้เรียกว่าสังขาร-
 อุปาทานชั้น ๕ กุศลวิภังค์ทั้งหลาย
 วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็น
 วิญญาณอดีต เป็นวิญญาณอนาคต และ
 เป็นวิญญาณปัจจุบัน ฯลฯ เป็นวิญญาณ
 ไกลหรือเป็นวิญญาณใกล้ เป็นไปกับ
 ด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

คุณภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าวิญญาณ-
อุปาทานชั้น๕. คุณภิกษุทั้งหลาย
เหล่านี้เรียกว่าอุปาทานชั้น ๕".

เอตถ จ ยถา เวทนาทโย ก็ในชั้นทั้งหลายเหล่านี้ ชั้น ๔ มี
อนาสวาปี อตฺถิ สาสวาปี, น เหว เวทนาชั้น๕ เป็นต้น แม้ที่ไม่มีอัสวะก็มี
รูป. ยสฺมา ปนสฺส ราสฺฏฺเจน แม้ที่เป็นไปด้วยอัสวะก็มี ฉนฺได รูปหา
ขนฺธภาโว ยฺชฺชติ, ตสฺมา ขนฺธสฺส เป็นฉนฺนนั้นไม่. แต่เพราะความที่รูป
วฺตุตฺ. ยสฺมา ราสฺฏฺเจน จ สาสวฺฏฺเจน นั้นเป็นชั้น๕ก็ควร ด้วยอรรถว่าเป็นกอง
จ อุปาทานกฺขนฺธภาโว^๑ ยฺชฺชติ, ฉนฺนํ จึงตรัสไว้ในพวกชั้น๕. และเพราะ
ตสฺมา อุปาทานกฺขนฺธสฺส วฺตุตฺ. เวทนาทโย ความที่รูปนั้นเป็นอุปาทานชั้น๕ก็ควร ด้วย
ปน อนาสวาว ขนฺธสฺส วฺตุตฺตา, สาสวา อรรถว่าเป็นกอง และด้วยอรรถว่าเป็นไป
อุปาทานกฺขนฺธสฺส. อุปาทานกฺขนฺธชาติ จ กับด้วยอัสวะ, ฉนฺนํ จึงตรัสไว้ในพวก-
เอตถ อุปาทานโกจฺจรา ขนฺธา อุปาทานกฺ- อุปาทานชั้น๕. ส่วนชั้น๕ทั้ง ๕ มีเวทนาชั้น
ขนฺธชาติ เอวมตฺโต ทฺฐรพฺโพ. อธิ ปน เป็นต้น ที่ไม่มีอัสวะเท่านั้น ตรัสไว้ใน
สพฺเพเปเต เอกชฺฌํ กตฺวา ขนฺธชาติ พวกชั้น๕ ที่เป็นไปด้วยอัสวะ ตรัสไว้ใน
อธิปฺเปตา. พวกอุปาทานชั้น๕. ก็ในคำว่าอุปาทานชั้น๕
บัดนี้พึงเห็นเนื้อความอย่างนี้ว่า ชั้น๕ที่เป็น

^๑ ฉ. สาสวาปีติ ปาโจ น หิสฺสติ.

^๒ ส. ม. ...ขนฺธภาโว.

โคจรแห่งอุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานชั้น ๖.
แต่ในวิสุทธิมรรคนี้ รวมเอาชั้น ๖ และ
อุปาทานชั้น ๖ ทั้งหมดเข้าด้วยกัน ประสงค์ว่า
ชั้น ๖ ดังนี้.

ว่าโดยไม่หย่อนไม่ถึง

๕๐๖. อนุนาธิกโตติ กสฺมา ปน
ภกฺวตา ปณฺเฑว ขนฺธา วุตฺตา อนุนา
อนธิกาติ. สพฺพสงฺขตสฺภาเคกสงฺคหโต
อตุตฺตตฺตนิยฺกคาหวตฺตสุสฺส เอตฺปรมโต
อณฺเณสฺสณฺจ ททวโรธโต. อเนกปฺปภเวสฺสุ
หิ สงฺขตฺตมฺเมสฺสุ สภาควเสณ สงฺคยฺหมาเนสฺสุ
รูปํ รูปสฺภาเคกสงฺคหวเสณ เอโก
ขนฺโธ โหติ. เวทนา เวทนาสฺภาเคก-
สงฺคหวเสณ เอโก ขนฺโธ โหติ.
เอส นโย สณฺญาทีสุ. ตสฺมา
สพฺพสงฺขตสฺภาเคกสงฺคหโต ปณฺเฑว
วุตฺตา. เอตฺปรมณฺเฑว อตุตฺตตฺตนิยฺกคาหวตฺต
ยทิตฺติ รูปาทโย ปณฺจ. วุตฺตณฺเฑว
"รูเป โข ภิกฺขเว สติ รูปํ อุปาทาย

๕๐๖. คำว่า โดยไม่หย่อนไม่ถึง
อธิบายว่า ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มี
พระภาคจึงตรัสชั้นไว้ ๕ เท่านั้น ไม่หย่อน
ไม่ถึง. ตอบว่า เพราะสงเคราะห์สังขต-
ธรรมทั้งปวงเข้าด้วยกัน ตามที่เป็นสภาคกัน
๑ เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตน
เป็นของตน มีชั้น ๕ นี้เป็นอย่างยิ่ง ๑
เพราะรวบรวมเอาธรรมที่จัดเป็นชั้นอื่น ๆ
ไว้ในชั้น ๕ นั้นได้ ๑. ความจริง ใน
บรรดาสังขตธรรมทั้งหลายอันมีประเภทมิใช่
น้อย เมื่อสงเคราะห์เข้าโดยเป็นสภาคกัน
รูปก็เป็นชั้นหนึ่ง ด้วยอำนาจการ
สงเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกัน กับรูป
เข้าด้วยกัน. เวทนามีชั้นหนึ่ง ด้วย

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

รูป อภินิวิสฺส เหว่ ทิฏฺฐิ อูปฺปชฺชติ อำนาจการสงเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาค
 ‘เอตํ มม, เอโสทมฺสมิ, เอโส เม กั้น กับเวทนาเข้าด้วยกัน. ในชั้นทั้งหลาย
 อุตฺตา’ติ. เวทนาย, สณฺณาย, มีสัญญาเป็นต้น ก็มีนัยนี้. เพราะเหตุนี้
 สงฺขารेषุ, วิญฺญาณเ สติ วิญฺญาณํ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสชั้นไว้ ๕ เท่านั้น
 อูปาทาย วิญฺญาณํ อภินิวิสฺส เหว่ เพราะสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งปวง เข้า
 ทิฏฺฐิ อูปฺปชฺชติ ‘เอตํ มม, เอโสทมฺสมิ, ด้วยกัน ตามที่เป็นสภาคกัน. อนึ่ง วัตถุประสงค์แห่ง
 เอโส เม อุตฺตา’ติ? ตสฺมา อุตฺตตฺต- ความยึดถือว่าเป็นตน เป็นของตน มีชั้น ๕
 นียกฺคาหวตฺตสฺส เอตฺปรมโตปิ ปญฺเจว นี้เป็นอย่างยิ่ง นี้ก็โต้แย้งชั้น ๕ มีรูปเป็นต้น.
 วุตฺตา. เยปิ จณฺเณ สีลาทโย ปญฺจ ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้
 ฐมฺมกฺขนฺธา วุตฺตา, เตปิ สงฺขารกฺขนฺธ- ว่า "คฺกุรภิกฺษุทั้งหลาย เมื่อรูปแลมีอยู่
 ปรียาปนฺนตฺตา เอตฺถเว อวโรธ ความเห็นอาศัยรูป ยึดรูป จึงเกิดขึ้นอย่างนี้
 กฺจฺจฺนฺติ. ตสฺมา อณฺเณสํ ททวโรธโตปิ ว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็น
 ปญฺเจว วุตฺตาติ เหว่ อุนฺนาธิกฺโต อุตฺตาของเรา’ ดังนี้. เมื่อเวทนา...
 วิญฺจฺยนโย วิญฺญาตพฺโพ. เมื่อสัญญา... เมื่อสังขาร... เมื่อวิญฺญาณ
 มีอยู่ ความเห็นอาศัยเวทนา... สัญญา...
 สังขาร... วิญฺญาณ... ยึดเวทนา...
 สัญญา... สังขาร... วิญฺญาณ จึงเกิดขึ้น
 อย่างนี้ว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่น

๑ ส. ขนธ. ๑๗/๒๕๐.

เป็นอัครตาของเรา" ดังนี้. เพราะเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคจึงตรัสชั้นธไว้ ๕ เท่านั้น
แม้เพราะวัตถุประสงค์ถือว่า เป็นคน
เป็นของตน มีชั้นธ ๕ นี้เป็นอย่างยิ่ง. อนึ่ง
แม้ธรรมชั้นธ ๕ มีศีลเป็นต้นเหล่าอื่น ที่พระ
ผู้มีพระภาคตรัสไว้ ก็ถึงการจัดเข้าอยู่ใน
ชั้นธ ๕ นี้แหละ เพราะนับเนื่องในสังฆาร-
ชั้นธ. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึง
ตรัสชั้นธ ๕ ไว้เท่านั้น แม้เพราะรวมเอา
ธรรมที่จัดเป็นชั้นธอื่น ๆ ไว้ในนั้นได้ เพราะ
เหตุนี้ บัณฑิตพึงทราบนัยแห่งการวินิจฉัย
โดยไม่หย่อนไม่ยิ่งอย่างนี้.

ว่าโดยอุปมา

๕๐๑. <u>อุปมา</u> โตติ	เอตุถ	หิ	๕๐๑. ก็ในคำว่า <u>โดยอุปมา</u> นี้ มี
กิลานสาธูปโม	รูปาทานกฺขนฺโธ,		อธิบายว่า รูปอุปาทานชั้นธ อุปมาเหมือน
กิลานุปมสุส	วิญญานูปาทานกฺขนฺธสุส		โรงพยาบาล เพราะเป็นที่อยู่อาศัยแห่ง
วตุทวารารมมณฺวเสน	นิवासญฺจานโต.		วิญญานอุปาทานชั้นธ ซึ่งเปรียบเหมือนคนไข้
เคลณฺณูปโม	เวทฺฐูปาทานกฺขนฺโธ,		ด้วยอำนาจเป็นวัตถุ เป็นทวาร และเป็น
อาพาธกตุตา.	เคลณฺณสมฺภูจฺจานูปโม		อารมณ์. เวทนาอุปาทานชั้นธ อุปมาเหมือน

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สุธมฺมาปาทานกฺขนฺโธ กามสฺสธฺมาทิวเสน ความเป็นไข้ เพราะเป็นตัวเจ็บป่วย.
 ราคาสฺสธฺมฺมุตฺตเวทนาสพฺภาวา. อสฺปฺปาย- สุธมฺมาอุปาทานชฺนฺธฺ อุปมาเหมือนสมุฏฐาน
 เสวณฺุปโม สงฺขารูปาทานกฺขนฺโธ ของความเป็นไข้ เพราะมีเวทนาที่ประกอบ
 เวทนาเคลณฺณสฺส นิตานตฺตฺตา. "เวทน์ ค้ำวยราคะเป็นต้น ค้ำวยอำนาจกามสฺสธฺมา
 เวทนตฺตฺตาย อภิสงฺขโรนฺุติ"^๑ หิ วุตฺตํ. เป็นต้น. สงฺขารอุปาทานชฺนฺธฺ อุปมาเหมือน
 ตถา "อกุสฺลสฺส กมฺมสฺส กตฺตฺตา การกินของแสลง เพราะเป็นต้นเหตุแห่ง
 อุปจิตฺตฺตา วิปากํ กายวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ ความเป็นไข้คือเวทนา. ข้อนี้สมค้ำวย
 โหติ ทฺกฺขสฺสทฺทคฺคณฺุ"^๒ กิลานฺุปโม พระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "สงฺขารท้งหลาย ย่อม
 วิญฺญาณูปาทานกฺขนฺโธ, เวทนาเคลณฺณเณน ปรุ่่งค้ำยเวทนาเพื่อความเป็นเวทนา" ดังน้.
 อปริมุตฺตตฺตฺตา. อปิง จารกการณ- หนึ่ง วิญฺญาณอุปาทานชฺนฺธฺ อุปมาเหมือน
 อปราธการณการกอปฺราธิกุปฺมา เอเต คนไข้ เพราะไม่พ้นไปจากความไข้ คือ
 ภาชนโกชนพฺยณชฺนฺปรีเวสกภฺยณชฺนฺกุปฺมา จาติ เวทนา โดยพระบาลีว่า "เพราะบุคคลทำ
 เหว่ อุปมาโต วินิจฺจนโย วิญฺญาตพฺโพ. อกุศลกรรมสั่งสมไว้ จึงเกิดกายวิญฺญาณอัน
 เป็นวิปากที่เป็นทฺกฺขสฺสทฺทคฺค" ดังน้. อีก-
 ประการหนึ่ง อุปาทานชฺนฺธฺเหล่าน้ อุปมา
 เหมือนคูก ความผิดที่มีโทษ เจ้าหน้าท้
 ผู้ลงโทษและนักโทษ และอุปมาเหมือน
 ภาชนะ โภชนะ กับข้าว ผู้เลี้ยง และ

^๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๖.

^๒ อภิ. สํ. ๓๔/๑๗๓.

ผู้บริโภคนั้น นัยแห่งการวินิจฉัยโดยอุปมา
บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนั้น.

ว่าโดยสภาวะที่จะพึงเห็น ๒ อย่าง

๕๐๘. ทฎฐพโต ทวิชาติ สงฺเขปโต ๕๐๘. ชื่อว่า โดยสภาวะที่จะพึงเห็น
วิตุถารโต จาทิ เอวํ ทวิธา ทฎฐพโต ๒ อย่าง ความว่า ก็พึงทราบนัยแห่ง
เจตฺถ^๑ วินิจฺจนโย วิญฺญาทพฺโ. การวินิจฉัยในข้อนี้ โดยสภาวะที่จะพึงเห็น
สงฺเขปโต หิ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ๒ อย่างดังนี้คือ โดยสังเขปและโดยพิสดาร.
อาสีวิสุปเม^๒ วุตฺตนเยน อุกฺขิตฺตาสิก- ก็ ว่าโดยสังเขป อุปาทานชั้น ๕ บัณฑิต
ปจฺจตุตฺถิกโต, ภารสฺสตุตฺตวเสน^๓ ภารโต, พึงเห็นโดยเป็นข้าศึกผู้เงี้ยวตามนัยที่ได้
ชชชเนยฺปริยายวเสน^๔ ชาทกโต, ตรัสไว้ในอาสีวิสุปมสูตร โดยเป็นภาระด้วย
ยมกสฺสตุตฺตวเสน^๕ อนิจฺจทุกฺขานคฺต- อำนาจการสูตร โดยเป็นผู้กักกินด้วยอำนาจ
สงฺขตวธกโต ทฎฐพฺพา. วิตุถารโต ชชชเนยฺปริยาย โดยเป็นของไม่เที่ยง เป็น
ปเนตฺถ ผณฺปิณฺโท วีย รูปิ ทฎฐพฺพ, ทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสังขตะ และเป็น
ปริมฺทฺทนาสหนโต. อุทกพฺพพฺพ^๖ วีย ผู้ฆ่า ด้วยอำนาจยมกสูตร. ก็ในที่นี้ ว่า-

^๑ ฉ. ทฎฐพโต เปตฺถ.

^๒ ส. ส. ๑๘/๒๑๖.

^๓ ส. ขนฺธ. ๑๗/๓๒.

^๔ ส. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๐.

^๕ ส. ส. ๑๘/๘.

^๖ ส. อ. อุทกพฺพพฺพ.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เวทนา, มุหุตตรมณียโต. มรีจิกา วย โดยพิสคาร รูปพึงเห็นเหมือนก้อนฟองน้ำ
 สณฺหา, วิบุลมพนโต. กทลิกฺขนุโธ เพราะทนไม่ได้ด้วยการบีบคั้น. เวทนาพึง
 วย สงฺขารธา, อสํารกโต. มายา วย เห็นเหมือนต่อมน้ำ เพราะเป็นธรรมชาติ
 วิณฺณํ, วนฺจกโต. วิเสสโต จ ที่พึงยินดีชั่วคราวเดียว. สันฺญาพึงเห็นเหมือน
 สุปารมฺปิ อชฺฉตฺตกรูปี อสุภนฺติ ทฺฏฺจพฺพํ. พยับแคด เพราะล่อใจ. สังขารพึงเห็น
 เวทนา ตีหิ ทฺกฺขตาหิ อวินิมุตฺตโต เหมือนต้นกล้วย เพราะไม่มีแก่นสาร.
 ทฺกฺขชาติ. สณฺหา สงฺขารธา อวิเชยฺยโต วิณฺญาณพึงเห็นเหมือนมายากล เพราะเป็น
 อนตฺตชาติ. วิณฺณํ อุตฺถพฺพยธมฺมโต สิ่งหลอกลวง. และโดยความต่างกัน
 อนิจฺจนฺติ ทฺฏฺจพฺพํ. อชฺฉตฺตกรูปี แม้มีความโอฬารด้วยก็พึงเห็น
 ว่าเป็นของไม่งาม. เวทนาพึงเห็นว่าเป็น
 ทฺกฺขํ เพราะไม่พ้นไปจากความเป็นทฺกฺขํทั้ง
 ๓. สันฺญา สังขาร พึงเห็นว่าเป็นอนัตตา
 เพราะไม่เชื่อฟัง. วิณฺญาณพึงเห็นว่าเป็น
 ไม่เที่ยง เพราะมีความเกิดขึ้นและมีความ
 เสื่อมไปเป็นธรรมดา.

**ว่าโดยสำเร็จเป็นประโยชน์
แก่ผู้เห็นอยู่อย่างนั้น**

๕๐๘. เอวํ ปสฺสนตฺตสฺสทฺถสิทฺธิโตติ ๕๐๘. ชื่อว่า โดยสำเร็จเป็นประ-
 เอวณฺจ สงฺเขปวิทฺถารวเสน ทฺวิธา โยชนํแก่ผู้เห็นอยู่อย่างนั้น อธิบายว่า ก็พึง

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปัสสโต ยา อุตถสิทธิ โหติ, ตโตปิ ทราบนัยแห่งการวินิจฉัย แม้โดยสำเร็จเป็น
 วินิจจนโย วิณฺณาตพฺโพ. เสยฺยถิทฺติ. ประโยชน์แก่ผู้เห็นอยู่อย่างนั้น คือ ๒ อย่าง
 สงฺเขปโต ตาว ปณฺจุปาทานกฺขนฺธึ. ด้วยอำนาจอย่างสังเขป และอย่างพิสดาร.
 อุกฺขิตฺตาสึกปฺจุจฺตุฏฺฐิกาทีภาเวน ปัสสนฺโต. ข้อนี้อย่างไร. คือเบื้องต้นว่าโดยสังเขป
 ขนฺธึ น วิทฺตติ. วิตุฏฺฐารโต ปน บุคคลผู้เห็นอุปาทานชั้น ๕ โดยความเป็น
 รูปาทีนึ เณปิณฺฑาทิสฺสึสภาเวน ปัสสนฺโต^๑ ข้าศึกผู้เงี้ยวตาเป็นต้น ย่อมไม่เดือดร้อน
 น อสฺวาเรสุ สารทสุสึ โหติ. เพราะชั้นทั้งหลาย. แต่ว่าโดยพิสดาร
 ผู้เห็นธรรมชาติมีรูปเป็นต้น ด้วยความเป็น
 เหมือนกับก้อนฟองน้ำ ย่อมไม่เป็นผู้เห็น
 สาระในสิ่งที่ไม่เป็นสาระทั้งหลาย.

วิเสสโต จ อชฺฉตฺตึกรูปิ อสุภโต กัว่าโดยพิเศษ ผู้เห็นอชฺฉตฺตึกรูป
 ปัสสนฺโต กวฬิงการาหาริ ปรีชานาติ, โดยความเป็นของไม่งาม ย่อมกำหนดรู้
 อสุภะ สุกฺกนฺติ วิปลลาสิ ปชฺหติ. กฬิงการาหาริ ย่อมละวิปลาสว่างาม
 กาโมหิ อุตฺตรติ, กามโยเคน ในของที่ไม่งาม. ย่อมข้ามโอชะ คือกามได้
 วิสึชฺชติ, กามาสเวน อนาสโว โหติ, ย่อมแยกตัวออกจากกามโยคะ ย่อมเป็น
 อภิชฺฌากายคนฺถิ ภินฺนติ, กามุปาทานึ ผู้ไม่มีอาสวะด้วยกามาสวะ ย่อมทำลาย
 น อูปาทิยติ. กายคันถะ คืออภิชฌาได้ ย่อมไม่ยึดมั่น
 กามุปาทาน.

^๑ ก. ปัสสโต.

เวทน ทุกขโต ปัสสนโต ผลุสอาหาร
ปริชานาติ, ทุกเข สุขนุติ วิปลลลัส
ปชหติ, ภโวฆ อุตุตรติ, ภวโยเคน
วิสัยชชติ, ภวาสเวน อนาสโว โหติ,
พยาปาทกายกนุถ ภินุหติ, สีลพทูปาทาน
น อุปาทิยติ.

เมื่อเห็น เวทนาโดยความเป็นทุกข
ย่อมกำหนดรู้ผู้สอาหาร ย่อมละวิปลลลว่าสุข
ในทุกข ย่อมข้ามโอฆะ คือภพได้ ย่อมแยก
ตัวออกจากภวโยคะ เป็นผู้ไม่มีอาสวะด้วย
ภวาสวะ ย่อมทำลายกายกนุถคือพยาบาท
ย่อมไม่ยึดมั่นสี่ลพทูปาทาน.

สณ สงขาร จ อนตตโต
ปัสสนโต มโนสณเจตนาหาร ปริชานาติ,
อนตตนิ อตตาคิ วิปลลลัส ปชหติ,
ทิกฺขุโฆฆ อุตุตรติ, ทิกฺขุโยเคน วิสัยชชติ,
ทิกฺขุจาสเวน อนาสโว โหติ. อิท
สจจาภินิเวสกายกนุถ ภินุหติ,
อตตวาทูปาทาน น อุปาทิยติ.

เมื่อเห็น สัญญาและสังขารโดยความ
เป็นอนัตตา ย่อมกำหนดรู้มโนสณเจตนาหาร
ย่อมละวิปลลลว่าอตตานิอนัตตา ย่อมข้าม
ทิกฺขุโอฆะได้ ย่อมแยกตัวออกจากทิกฺขุโยคะ
เป็นผู้ไม่มีอาสวะด้วยทิกฺขุจาสวะ. ย่อม
ทำลายกายกนุถ คือ อิทังสจจาภินิเวส
(ความยึดมั่นว่าสิ่งนี้เท่านั้นจริง) ย่อมไม่
ยึดมั่นอตตวาทูปาทาน.

วิญญาน อนิจจโต ปัสสนโต
วิญญาณาหาร ปริชานาติ, อนิจฺเจ
นิจฺจนุติ วิปลลลัส ปชหติ, อวิชโชฆ
อุตุตรติ, อวิชชาโยเคน วิสัยชชติ,
อวิชชาสเวน อนาสโว โหติ,

เมื่อเห็น วิญญาน โดยความเป็นของ
ไม่เที่ยง ย่อมกำหนดรู้วิญญาณาหาร ย่อม
ละวิปลลลว่าเที่ยงในของที่ไม่เที่ยง ย่อม
ข้ามโอฆะ คือ อวิชชาได้ ย่อมแยกตัวออก
จากอวิชชาโยคะ เป็นผู้ไม่มีอาสวะ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วสุทธมรรค บ.พ. ๕-๑๒

สลัปปตปรามาสกายกนฺถิ ภินฺทติ, คัวยอวิชชาสวะ ย่อมทำลายกายกัณเฑาะ คือ
 ทิฏฐุปาทานํ น อุปาทิยติ. สลัปปตปรามาส ย่อมไม่ยึดมั่นทิฏฐุปาทาน.

เอวํ มหานิสฺสิ วธกาทิวเสน
 ทสฺสนิ ยสฺมา ตสฺมา ชนฺธ
 ธีโร วธกาทิวเสน ปสฺเสยฺยาคิ.

เพราะการเห็นชั้นนี้ โดยเป็นเพชฌ-
 ฆาตเป็นต้น มีอานิสงส์มากอย่างนี้
 ฉะนั้น นักปราชญ์พึงเห็นชั้นนี้ทั้งหลาย
 โดยเป็นเพชฌฆาตเป็นต้นเถิด.

อิติ สาธุชนปามุชชตฺถาย กเต
 วิสฺสุทฺธิมคฺเค ปณฺณากาวนาธิกาวเร
 ชนฺธนิทฺเทโส นาม จุทฺทสโม
 ปริจฺเจโท.

ปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อชั้นธนิเทศ
 ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา
 ในวิสุทธิมรรค อันข้าพเจ้ารจนาแล้ว
 เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์
 แห่งสาธุชน คัวยประการฉะนี้.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๕. อายตนะธาตุนิทเทส

๑๕. อายตนะธาตุนิทเทส

อายตนะวิตุถารกถา

กถาว่าด้วยคามพิสคารแห่งอายตนะ

๕๑๐. อายตนะนี้ตี ทฺวาทสํายตนาณิ
จกฺขวายนํ, รูปายนํ, โสตายตํ,
สทฺทายนํ, มานายนํ, กนฺธายนํ,
ชีว्हายนํ, รสายนํ, กายายนํ,
โผฏฐัพพายนํ, มนายนํ, ธมฺมายนนฺตึ.

๕๑๐. คำว่า อายตนะทั้งหลาย
ได้แก่ อายตนะ ๑๒ คือ จักขวายนะ
รูปายนะ โสตายตนะ สทฺทายนะ
มานายนะ กนฺธายนะ ชิว्हายนะ
รสายนะ กายายนะ โผฏฐัพพายนะ
มนายนะ ธมฺมายนะ.

ตตฺถ :

ในอายตนะเหล่านั้น :

อตุถลฺกขณตาวตฺวกฺ-
กมสงฺเขปวิตุถารธา
ตถา ทฺกฺษพฺพโต เจว
วิถฺฐาตฺพโป วินิจฺฉโย.

บัณฑิตพิงฺทราบวินิจฉัย โดยอรรถ
โดยลักษณะ โดยความมีเท่านั้น
โดยลำดับ โดยสังเขป โดยพิสคาร
และโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็นได้แล.

ว่าโดยอรรถ

ตตฺถ วิเสสโต ตาว จกฺขตฺตี ในบรรดาคำเหล่านั้น ว่าโดยอรรถ
จักขุ, รูป อสุสาเทติ วิภาเวติ ที่ต่างกันก่อน ธรรมชาติ ชื่อว่าจักขุ เพราะ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จาติ อตุโธ. รูปยตีติ รูป, วรรณวิการิ อรรถว่า ย่อมเห็น อธิบายว่า ชอบรูป และ
 อาปชฺชมานัน ททยคตภาวํ ปกาเสตีติ ทำรูปให้แจ่มแจ้ง. ธรรมชาติ ชื่อว่า รูป
 อตุโธ. สุนาตีติ โส. สปุปตีติ เพราะอรรถว่า ปรากฏ อธิบายว่า เมื่อถึง
สหโท, อุทาหริยตีติ อตุโธ. ขายตีติ ความเปลี่ยนแปลงแห่งสี ย่อมประกาสภาวะ
มานัน. กนุชยตีติ กนโร. อตุตโน วัตถุ ที่ไปสู่หทัย. ธรรมชาติ ชื่อว่า โส เพราะ
 สฺจยตีติ อตุโธ. ชีวิทมวฺหยตีติ ชีวหา. อรรถว่า ไถยีน. ธรรมชาติ ชื่อว่า สัทหะ
 รสนฺติ ตํ สตุตาคี รโส, อสุสาเทนฺตีติ เพราะอรรถว่า ถึง(ภาวะ)ที่จะพึงรู้ได้ทาง
 อตุโธ. กุจฺจิตานัน สาสวธฺมมานัน โสต อธิบายว่า ถูกเปล่งขึ้น. ธรรมชาติ
 อาโยติ กาโย. อาโยติ อปุปฺตฺติเตโส. ชื่อว่า ฆณะ เพราะอรรถว่า สุกคม.
 มุสฺสิยตีติ โผฏฺจพฺพํ. มุนาตีติ มโน. ธรรมชาติ ชื่อว่า กันธะ เพราะอรรถว่า
 อตุตโน ลกฺขณํ ธารยฺนฺตีติ^๑ ธมฺมา. สงกลีน. อธิบายว่า แสดงที่อยู่ของตน.
 ธรรมชาติ ชื่อว่า ชีวหา เพราะอรรถว่า
 เรียกร้องชีวิต. ธรรมชาติ ชื่อว่า รสสะ
 เพราะอรรถว่า เป็นที่ยินดี อธิบายว่า
 ชอบใจของสัตว์ทั้งหลาย. ธรรมชาติ ชื่อว่า
กาย เพราะอรรถว่า เป็นที่เกิดแห่งธรรม
 อันบัดพิตเกลียด คือธรรมที่เป็นไปด้วย
 อาสวะ. คำว่า อาโย แปลว่าที่เกิด.

^๑ ฉ. ธาเรณฺติ.

ธรรมชาติ ชื่อว่า โภภุญัพพะ เพราะอรรถ
ว่า อังกายถูกต้อง. ธรรมชาติ ชื่อว่า
มนะ เพราะอรรถว่า ฐู(อารมณ์). สภาวะ
ทั้งหลาย ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า
ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน.

๕๑๑. อวิเสสโต ปน อายตโนโต
อายานํ ตนโนโต อายตสฺส จ นยโนโต
อายตโนนฺติ เวทิตพฺพํ. จกฺขุรูปาทิสฺสุ ทิ
คํทํทวารารมฺมณา จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา
เสน เสน อญฺฆวนาทินา กิจฺเจน
อายตโนติ อญฺฆุหนฺติ มญฺญนฺติ, วายมนฺตํติ
วุตฺตํ โหติ. เต จ ปน อายญฺเต ธมฺเม
เอตานิ ตนโนติ, วิตุถาเรนฺตํติ วุตฺตํ
โหติ, อิทญฺจ อนมตฺกฺเค สํสาเร
ปวตฺตํ อตีว อายตํ สํสารทฺกฺขํ ยาว
น นิวตฺตติ, ตาว นยโนเตว,
ปวตฺตยมนฺตํติ วุตฺตํ โหติ. อิติ สฺพเพปีเม
ธมฺมา อายตโนโต อายานํ ตนโนโต
อายตสฺส จ นยโนโต อายตโน
อายตโนนฺติ วุจฺจนฺติ.

๕๑๑. แต่โดยอรรถที่ไม่ต่างกัน พึง
ทราบว่ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นที่
ชวนชวาย เพราะเป็นตัวแผ่ไปซึ่งธรรมคือ
จิตและเจตสิกอันเป็นที่เกิด เพราะเป็น
ตัวนำไปสู่สังสารทุกข์อันยึดเยื้อมานาน. มี
อรรถาธิบายว่า ก็ธรรมคือจิตและเจตสิก
ซึ่งมีจักขุและรูปเป็นต้นนั้น ๆ เป็นทวารและ
อารมณ์ ย่อมชวนชวายคือขยันหมั่นเพียร
พยายามด้วยกิจ มีการเสวยอารมณ์เป็นต้น
ของตน ๆ ที่อายตนะ มีจักขุและรูปเป็นต้น.
มีอรรถาธิบายว่า ก็แหละ อายตนะ คือจักขุ
และรูปเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมแผ่ไป ย่อมชวาย
ซึ่งธรรมคือจิตและเจตสิก อันเป็นที่เกิด
เหล่านั้น มีอรรถาธิบายว่า ก็อายตนะ
เหล่านี้ ย่อมนำไป คือพาไปถ่ายเดียวสู่

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วสุทษฺมรรค ป.ท. ๕-๑๒

สังสารทุกข์ อันยึดเยื่อมานานยิ่งนัก ซึ่งเป็น
ไปในสังสาร อันหาเงื่อนต้นและเงื่อนปลาย
ไม่ได้ ตลอดเวลาไม่หยุด ด้วยประการฉะนี้.
ธรรมแม้ทั้งหมดเหล่านี้ จึงเรียกว่าอายตนะ
อายตนะ เพราะเป็นที่ชวนชวาย เพราะ
เป็นตัวแผ่ไปซึ่งธรรมคือจิตและเจตสิก อัน
เป็นที่เกิด และเพราะนำไปสู่สังสารทุกข์
อันยึดเยื่อมาแล้ว.

แก้อรรถอายตนะศัพท์อีกนัยหนึ่ง

๕๑๒. อปิ จ นิवासัญญานัญญเณ
อากรมญเณ สโมสรณญานัญญเณ
สณชาติเหสญเณ การณญเณ จ อายตน์
เวทิตพฺพ. ตถา หิ โลเก "อิสฺสรายตน์
วาสุทเวายตนฺ"ติอาทิสฺสู นิवासัญญานํ
อายตนฺตติ วุจฺจติ. "สุวณฺณายตน์
รตนายตนฺ"ติอาทิสฺสู อากโร. สาสเน
ปน "มโนรเม อายตเน เสวนฺติ น

๕๑๒. อีกประการหนึ่ง ฟังทราบว่า
ชื่อว่า อายตนะ ด้วยอรรถว่าเป็นที่อยู่อาศัย
ด้วยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ด้วยอรรถว่า
เป็นที่ประชุม ด้วยอรรถว่าเป็นถิ่นที่เกิดและ
ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุ. จริงอย่างนั้น
ในโลกเขาเรียกที่อยู่อาศัยว่าอายตนะ เช่น
ในคำเป็นต้นว่า "อิสฺสรายตน์ (ที่อยู่ของ
พระอิศวร หมายถึงศาลพระอิศวร)

๑ ฉ. รชตตายตน์.

วิหังคมา^๑ติอาที่สุ สโมสรรณฺญานํ. วาสุเทวายตน์ (ที่อยู่ของพระवासุเทพ
 "ทกฺขินาปโถ กุณฺนํ อายตน์^๒ติอาที่สุ หมายถึงศาลพระवासุเทพ)". เขาเรียก
 สยชาติเทโส. "ตฺตฺร ตฺเตรว บ่อเกิดว่า อายตนะ เช่นในคำเป็นต้นว่า
 สกฺขิภพฺตํ ปาปฺณาติ สติ สติ "สุวรรณายตน์ (แปลว่าบ่อทอง) รตนายตน์
 อายตน์^๒ติอาที่สุ การณ์. (แปลว่าบ่อแก้ว)". แต่ในพระศาสนาที่
 ประชุมเรียกว่า อายตนะ เช่นในประโยคที่ว่า
 "มโนรเม อายตน์ เสวนฺติ นํ วิหังคมา
 (เมื่อต้นไม้ใหญ่ขึ้นเป็นที่ประชุมอันน่ารื่นรมย์
 ใจ ผุ้เงกทั้งหลายก็พากันอาศัยต้นไม้ใหญ่
 นั้น)". ถิ่นที่เกิดเรียกว่า อายตนะ เช่นใน
 คำเป็นต้นว่า "ทกฺขินาปโถ กุณฺนํ อายตน์
 (เมืองทกฺขินาปโถชนบท เป็นถิ่นที่เกิดของโค
 ทั้งหลาย)". เหตุเรียกว่า อายตนะเช่นใน
 คำเป็นต้นว่า "ตฺตฺร ตฺเตรว สกฺขิภพฺตํ
 ปาปฺณาติ สติ สติ อายตน์ (เธอยอม
 ถึงภาวะที่ควรเป็นสักขีได้ ในธรรมนั้น ๆ
 ที่เดียว)".

^๑ อัง. ปญจก. ๒๒/๔๖.

^๒ อัง. ตีก. ๒๐/๓๓๑.

จกฺขุอาทิสฺสุ จาปี เต เต ก็แม้ธรรม คือจิตและเจตสิกนั้น ๆ
 จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา นินฺวสนฺติ ย่อมอยู่อาศัยในอายตนะ มีจักขุเป็นต้น
 ตทหายตฺตวตฺตติตยาติ จกฺขาทโย เนลฺล เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยทวาร และ
 นินฺวาสนฺนุจฺจัน. จกฺขาทิสฺสุ จ เต อารมณฺหิมจักขุเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนี้
 อากิณฺณา ตฺนฺนินฺสฺสิตฺตฺตา ตทารมฺมณฺตฺตา จักขุเป็นต้น จึงชื่อว่า เป็นที่อยู่อาศัยของ
 จาติ จกฺขาทโย จ เนลฺล อากโรติ? ธรรม คือจิตและเจตสิกเหล่านั้น. อนึ่ง
 จกฺขาทโย . จ เนลฺล สโมสฺรณฺจฺจัน, จิตและเจตสิกเหล่านั้น เคลื่อนกล่นอยู่ใน
 ตฺตถ ตฺตถ วตฺตทวารารมฺมณฺวเสณ จักขุเป็นต้น เพราะอาศัยจักขุเป็นต้นนั้นและ
 สโมสฺรณฺโต. จกฺขาทโย จ เนลฺล เพราะมีรูปนั้นเป็นอารมณ์ ฉะนั้นทวารและ
 สณฺชาติเทโส, ตฺนฺนินฺสฺสยารมฺมณฺภาเวน อารมณฺหิมจักขุเป็นต้น จึงชื่อว่า เป็นบ่อเกิด
 ตฺตถฺเว อฺปฺปตฺติโต. จกฺขาทโย จ เนลฺล ของจิตและเจตสิกเหล่านั้น. อนึ่ง จักขุ
 การณฺ, เตลฺล อภาเว อภาวโตติ. เป็นต้น ชื่อว่าเป็นที่ประชุมของจิตและ
 อิติ นินฺวาสนฺนุจฺจัน, อากฺรณฺ, เจตสิกเหล่านั้น เพราะเป็นที่ประชุม ด้วย
 สโมสฺรณฺจฺจัน, สณฺชาติเทสฺสฺจ, อํานาจเป็นวัตถุทวารและอารมณ์ ในจิตและ
 การณฺ, จาติ อิมฺหิปี การณฺ, เจตสิกนั้น ๆ. อนึ่ง จักขุเป็นต้น ชื่อว่า
 เอเต ธมฺมา อายตฺนํ อายตฺนฺนฺติ เป็นถิ่นที่เกิดของจิต และเจตสิกเหล่านั้น
 วุจฺจฺนฺติ. เพราะเหตุที่เกิด ในจักขุเป็นต้นเหล่านั้น

๑ ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

โดยความมีจักขุเป็นต้นนั้น เป็นที่อาศัยและมีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์. อนึ่งจักขุเป็นต้นชื่อว่า เป็นเหตุของจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะเมื่อทวารและอารมณ์เหล่านั้น ไม่มีจิตและเจตสิกก็ไม่มีแล. ธรรมเหล่านี้ เรียกว่าอายตนะ อายตนะ ด้วยเหตุนี้ เหล่านี้ คือ ด้วยอรรถว่าเป็นที่อยู่อาศัย ด้วยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ด้วยอรรถว่าเป็นที่ประชุม ด้วยอรรถว่าเป็นถิ่นที่เกิด และด้วยอรรถว่าเป็นเหตุ ด้วยประการฉะนี้.

ตสฺมา ยถาวุตฺเตน อตฺถเณ
 จกฺขุญจ ตํ อายตฺนญฺจาติ จกฺขายตฺนํ
 ฯเปฯ ฐมฺมา จ เต อายตฺนญฺจาติ
ฐมฺมายตฺนฺติ เอวํ ตาเวตฺถ อตฺถโต
 วิณฺยาตพฺโพ วินิจฺจโย.

เพราะเหตุนี้ ฟังทราบวินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้โดยอรรถก่อน อย่างนี้ว่า จักขุนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นอายตนะด้วย โดยอรรถตามที่กล่าวแล้ว เหตุนี้จึงชื่อว่า จักขายตนะ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ด้วย ชื่อว่าอายตนะด้วย โดยอรรถตามที่กล่าวแล้ว เหตุนี้จึงชื่อว่า ธมฺมายตนะ.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ว่าโดยลักษณะ

๕๑๓. ลกขณัติ จกฺขาทีนํ ลกฺขณโต
 เจตฺถ^๑ วิณฺณาตพฺโพ วินิจฺจโย. ตานิ
 จ ปน เตสํ ลกฺขณานิ ขนฺธนิทฺเทเส
 วุตฺตนเยเนว เวทิตฺพพานิ.

๕๑๓. ข้อว่า โดยลักษณะ คือ
 ในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย
 โดยลักษณะแห่งจักขุเป็นต้น. ก็แหละ ลักษณะ
 ทั้งหลายแห่งจักขุเป็นต้นนั้น บัณฑิตพึงทราบ
 ตามนัยที่กล่าวแล้ว ในชั้นนี้เทศน์นั้นแหละ.

ว่าโดยความมีเท่านั้น

ตาวตฺวโตติ ตาวภาวโต. อิทํ
 วุตฺตํ โหติ : จกฺขาทโยปิ ทิ ธมฺมา
 เอว, เอวํ สติ ธมฺมาตนมิจฺเจว
 อวตฺตวา กสฺสฺมา ทฺวาทสายนานิ
 วุตฺตานิตี เจ. ฉวิณฺณาณกายุปฺปตฺติ-
 ทฺวารารมฺมณววฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ
 กายานํ ทฺวารภาเวน อารมฺมณภาเวน
 จ ววฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ
 โหตีติ ทฺวาทส วุตฺตานิ, จกฺขุวิณฺณาณ-
 วิถีปริยาปนฺนสฺส ทิ วิณฺณาณกายสฺส

คำว่า โดยความมีเท่านั้น คือ โดย
 ความมีจำนวนเพียงนั้น. มีอธิบาย
 ดังต่อไปนี้ : หากจะมีผู้สงสัยท้วงขึ้นว่า
 ก็แม้ธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ก็เป็นธรรม
 นั้นเอง เมื่อเป็นอย่างนี้ พระผู้มีพระภาค
 มิได้ตรัสว่า ธมฺมาตนะ เท่านั้น ตรัส
 อายตนะเป็น ๑๒ อย่าง เพราะเหตุไร.
 ข้อนี้ตอบว่า เพราะแยกกองวิณฺญาณ ๖ เป็น
 อุบัติทวารและเป็นอารมณ์ คือ เพราะใน
 อายตนะนี้แยกกองวิณฺญาณ ๖ ไว้ โดยเป็น

^๑ ฉ. ลกฺขณโตเปตฺถ.

จกุชายตนะเมว อรูปตติหวาริ รูปายตนะเมว ทวารและโดยเป็นอารมณ์ ธรรมทั้งหลาย
 จารมมณิ, ตถา อิตราณี อิตเรสฺส. จญฺสสุส เหล่านั้น จึงมีความต่างกันทั้งนี้แหละ
 ปน ภาวฺกมนสงฺขาโต มนายตเนกเทโสว เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัส
 อรูปตติหวาริ อสํชาเรณฺจ ธมฺมายนํ อายตนะไว้เป็น ๑๒, จริงอยู่ หมวคฺวิญฺญาณ
 อารมมณฺติ. อิติ ฉนฺนํ วิญฺญาณกายานํ อันนับเนื่องในจักขุวิญฺญาณวิถิ มีจักขายตนะ
 อรูปตติหวารารมมณฺวภูจฺจํ โท ทฺวาทส นันฺเอง เป็นอรูปตติหวารและมีรูปายตนะ
 วุตฺตานีติ เอวเมตฺถ ทาวตฺวโต นันฺเองเป็นอารมณ์ กองวิญฺญาณนอกนี้ ก็มี
 วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺจโย. นั้นเอง เป็นอรูปตติหวารและเป็นอารมณ์เช่น
 เดียวกัน. ส่วนกองวิญฺญาณที่ ๖ มีเอกเทศ
 แห่งมนายตนะ กล่าวคือ ภาวฺกจิตฺนันฺเอง
 เป็นอรูปตติหวาร และมีธมฺมายนํที่ไม่ทัวไป
 เป็นอารมณ์แล. พระผู้มีพระภาคจึงตรัส
 อายตนะเป็น ๑๒ อย่าง โดยแยกกอง-
 วิญฺญาณทั้ง ๖ เป็นอรูปตติหวารและเป็นอารมณ์
 ไว้ โดยประการดังกล่าวมาจะนี้ เพราะ-
 เหตุนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฺจโยโดยความมี
 เท่านั้น ในอายตนะเหล่านี้ อย่างนี้.

^๑ ฉ. อสํชาเรณฺว.

ว่าโดยลำดับ

๕๑๔. กมโตติ อิธปิ บุพเพ วุตเตสุ
 ออุปตติกุกมาทีสุ เทสนากุกโม ยชชติ.
 อชุตติเกสุ หิ อายตเนสุ สนิหฺสสน-
สฺสปฏิมวิสยตฺตา จกฺขายตฺนํ ปากฺกนฺติ
ปจฺมํ เทสิตฺ, ตโต อนิหฺสสนสฺสปฏิมวิสยานิ
โสตายตนาทีนํ. อถวา หฺสสนานฺตฺตริย-
สฺวานานฺตฺตริยเหตุภาเว พฺหุปรการตฺตา
อชุตติเกสุ จกฺขายตฺนโสตายตนา ปจฺมํ
เทสิตานํ, ตโต ฆานายตนาทีนํ ตีณิ,
ปณฺจนฺนํ โคจรวิสยตฺตา อนฺเต
มนายตฺนํ, จกฺขายตนาทีนํ ปน โคจรตฺตา
ตฺสฺส ตฺสฺส อนนฺตรานํ พาหิเรสุ
รูปายตนาทีนํ. อปิ วิณฺณานฺตฺตติ-
การณาววฏฺฐานโตปิ อยมเตสํ กโม
เวทิตฺโพ. วุตฺตญฺเหตฺ ภควตา "จกฺขุ"
จ ปฏิจฺจ รูเป จ อูปฺปชฺชติ จกฺขุวิณฺณานํ
ฯ เปฯ มณฺจ ปฏิจฺจ ธมฺเม จ
อูปฺปชฺชติ มโนวิณฺณานฺตฺติ? เอวํ กมโต

๕๑๕. ชื่อว่า ว่าโดยลำดับ คือ
 ในบรรดาลำดับทั้งหลาย มีลำดับ แห่งการ
เกิดขึ้นเป็นต้น ที่ได้กล่าวไว้ในกาลก่อน
ลำดับแห่งเทศนาเท่านั้น ย่อมควรแม้ในที่นี้.
 ก็ ในบรรดาอายตนะภายใน ทั้งหลาย
จักขายตนะ เป็นอายตนะที่ปรากฏ เพราะ
เป็นวิสัยที่เห็นได้และกระทบได้ ฉะนั้น จึง
ทรงแสดงก่อน ต่อจากนั้น จึงทรงแสดง
อายตนะทั้งหลาย มีโสตายตนะเป็นต้น
ซึ่งเป็นวิสัยที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้.
 อีกประการหนึ่ง ในบรรดาอายตนะภายใน
ทั้งหลาย ทรงแสดงจักขายตนะ และ
โสตายตนะก่อน เพราะมีอุปการะมาก โดย
ภาวะที่เป็นเหตุแห่งหฺสสนานฺตฺตริย และ
สฺวานานฺตฺตริย ต่อจากนั้น จึงทรงแสดง
อายตนะทั้ง ๓ มีฆานายตนะเป็นต้น ทรง
แสดงมนายตนะในที่สุด เพราะเป็นโคจรวิสัย
แห่งอายตนะทั้ง ๕ อนึ่ง ในบรรดาอายตนะ

^๑ ม. ม. ๑๒/๔๗๖.

เจตต์ วิญญาณพุโ วิวินิจฉัยโย.

ภายนอกทั้งหลาย ทรงแสดงรูปร่างอายตนะ
เป็นต้น อันเป็นลำดับอายตนะภายในนั้น ๆ
เพราะเป็นโคจรแห่งอายตนะภายใน มี
จักขายตนะเป็นต้น. อีกประการหนึ่ง ฟัง
ทราบลำดับแห่งอายตนะเหล่านี้ ทั้งนี้
แม้โดยกำหนดเหตุเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ. ข้อนี้
สมด้วยพระบาลี ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า
"อาศัยจักขุและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ
 ฯลฯ อาศัยมโนและธรรมทั้งหลาย จึงเกิด
มโนวิญญาณ". ก็ฟังทราบวินิจฉัยใน
อายตนะเหล่านี้ โดยลำดับอย่างนี้.

ว่าโดยสังเขปและโดยพิสดาร

๕๑๕. สังเขปวิถุถาราคิ สังเขปโต
หิ มนายตนะสฺส เจว ธมฺมมายตเนกเทศสฺส
จ นามเน ททวเสสานนฺจ อายตนาณํ
รูปเน สงฺกหิตตฺตา ทฺวาทสาปิ อายตนาณิ
นามรูปมตฺตเมว โหนฺติ. วิถุถารโต
ปน อชฺชุตฺติเกสฺส ทาว จกฺขายตฺนํ
ชาตีวเสน จกฺขุปฺปสาทมตฺตเมว,
ปจฺจยคคฺนิกายปุกฺกเลทโต

๕๑๕. ข้อว่า โดยสังเขปและโดย-
พิสดาร มีความว่า ก็ว่าโดยสังเขป อายตนะ
ทั้ง ๑๒ ก็เป็นเพียงแต่นามและรูปเท่านั้น
เพราะมนายตนะ และเอกเทศแห่ง
ธัมมายตนะสงเคราะห์เข้ากับนาม และ
เพราะอายตนะที่เหลือจากนั้น สงเคราะห์
เข้ากับรูป. แต่ว่าโดยพิสดาร เบื้องต้นใน
ปน บรรดาอายตนะภายในทั้งหลาย จักขายตนะ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อนนตฺตปฺปเภทํ. ตถา โสตายตนาทีนํ ก็เป็นเพียงจักขุประสาทเท่านั้น ด้วยอำนาจ
 จตุตตาริ. มนายตน์ กุสลากุสลวิปากกิริย- แห่งชาติ แต่ว่าโดยความต่างแห่งปัจจัย คติ
 วิญญาณเภทเทน เอกุณนวุติปฺปเภทํ นิกาย และบุคคล ก็มีประเภทที่สุคมิได้.
 เอกวิสุตฺตรสตปฺปเภทํ จ. วตฺตปฏิบัติ- อายตนะทั้ง ๕ มีโสตายตนะเป็นต้น ก็
 เกทโต ปน อนนตฺตปฺปเภทํ. รูปสทฺท- เหมือนอย่างนั้น. มนายตนะมี ๘๘ ประเภท
 กนฺตรสายตานิ วิสภาคปจฺจยาทีเกทโต และมี ๑๒๑ ประเภท โดยความต่างแห่ง
 อนนตฺตปฺปเภทานิ. โผฏฺฐพฺพายตน์ กุศลวิญญาณ อกุศลวิญญาณ วิปากวิญญาณและ
 ปฐวีธาตฺเตโชธาตฺวาโยธาตฺวเสน ติปฺปเภทํ. กิริยาวิญญาณ. แต่ว่าโดยความต่างแห่งวัตถุ
 ปจฺจยาทีเกทโต อเนกปฺปเภทํ. ธมฺมายตน์ และปฏิบัติเป็นต้น ก็มีประเภทที่สุคมิได้.
 เวทนาสณฺหาสังขารกฺขนฺธสุขุมรูปนิพพานํ รูปายตนะ สัทฺถายตนะ กัณฺธายตนะ
 สภาวนานตฺตเกทโต อเนกปฺปเภทนฺติ. รสายตนะ มีประเภทที่สุคมิได้ โดยแยก
 เอวํ สงฺเขปวิทฺถารานา วิญญาตพฺโพ เป็นวิสภาคและปัจจัยเป็นต้น. โผฏฺฐพฺพา-
 วินิจฺฉโย. ยตนะมี ๓ ประเภท คือ ปฐวีธาตฺ เตโช-
 ธาตฺ และวาโยธาตฺ. แต่ว่าโดยแยกเป็น
 ปัจจัยเป็นต้น ก็มีประเภทมิใช่น้อย.
 ธมฺมายตนะ มีประเภทมิใช่น้อย โดยแยก
 ความต่างกันของสภาวธรรมแห่งเวทนาชั้น
 สัญญาชั้น สังขารชั้น สุขุมรูปและนิพพาน.
 บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยสังเขปและ
 โดยพิสดาร ด้วยประการดังกล่าวมานี้.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ยี่ จกฺขุรูปาทิสามกฺคิยฺม จกฺขุวิญญาณาทีนึ วิญญาณชฺชนั" และอายตนะเหล่านั้น ก็มีได้
 สมฺภวณฺตึติ. ตสฺมา นิรีทกโศ อพฺยาปารโศ มีควมชวณชวาย ไม่ถึงควมพยาม โดย
 จ ทกฺขุพฺพานิ. อปิจ อชฺฌตฺติกานึ ควมเป็นทวาร โดยควมเป็นวัตถุ หรือ
 สฺสณฺวาคาโม วีย ทกฺขุพฺพานิ, ชฺวสฺสภสฺสชฺชต- โดยควมเป็นอารมณ์ เพื่อควมเกิดขึ้นแห่ง
 ภาววิรีทตฺตทา. พาทิรานึ ควมฆาตกโจรา วิญญาณเลย โดยที่แท้ ข้อที่เมื่อจกฺขุและ
 วีย, อชฺฌตฺติกานึ อภิมฺฆาตกตฺตทา. รูปเจอกันเข้า ก็ยอมเกิดจกฺขุวิญญาณเป็นต้น
 วุตฺตณฺเฑทฺติ "จกฺขุ ภิกฺขเว ทณฺณติ นี้ เป็นเรื่องธรรมดาฉะนี้แล. เพราะเหตุ-
 มนาปามนาเปหิ รูปเปหิ"ติ? วิตุธาโร, นั้น อายตนะทั้งหลาย ฟังเห็นว่ไม่มีควม
 อปิจ อชฺฌตฺติกานึ ฉปฺปาณกา วีย^๑ ชวณชวายและฟังเห็นว่ไม่มีควมพยาม.
 ทกฺขุพฺพานิ, พาทิรานึ เตสึ โคจรา อีกรประการหนึ่ง อายตนะภายใน ฟังเห็น
 วียาติ. เอวเมตฺถ ทกฺขุพฺพโศ เหมือนบ้านร้าง เพราะเว้นจากควมยั้งยั้ง
 วิญญาตพฺโพ วินิจฺฉโย. ควมงาม. ควมสุข และควมเป็นตัวตน.
 อายตนะภายนอก ฟังเห็นเหมือนโจรปล้น
 บ้าน เพราะกระทบอายตนะภายใน. ข้อนี้
 สมคฺฉวยพระบาลีว่ "คฺคฺกรภิกฺษุทั้งหลาย จกฺขุ

^๑ ส. สพ. ๑๘/๒๑๘, ปาฬิมฺปน
 มนาปามนาเปสฺ รูปเปสฺติ ทิสฺสติ.

^๒ อหิสฺสุมารปฺกฺขิกฺกฺกฺกรสิงคาลมกฺกฺกฺกา
 ฉปฺปาณกา วิสมพิลาภาสควมสุสาน-
 วนานึ เตสึ โคจราติ ฎีกา.

ถูกรูปที่ชอบใจและไม่ชอบใจกระทบ". ฟัง
ทราบความพิสดารต่อไป, อีกประการหนึ่ง
อายตนะภายใน ฟังเห็นเหมือนสัตว์ ๖
จำพวก อายตนะภายนอก ฟังเห็นเหมือน
ที่โคจรของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ฉะนั้นแล.
บัดนี้ฟังทราบวินิจฉัย ในอายตนะเหล่านี้
โดยเป็นสิ่งที่ฟังเห็น ด้วยประการฉะนี้.

อิทํ ทาว อายตนานํ วิตุถารกถามุขํ.

นี้เป็นถกถามุขโดยพิสดารแห่งอายตนะ
ทั้งหลายก่อน.

ธาตุวิตุถารกถา

กล่าวด้วยความพิสดารแห่งธาตุ

๕๑๑. ตทนนฺตฺรา ปน ธาตุโยติ.
อฏฺฐารส ธาตุโย จกฺขุธาตุ รูปธาตุ
จกฺขุวิญญานธาตุ, โสถธาตุ สทฺทธาตุ
โสถวิญญานธาตุ, ขานธาตุ กนฺธธาตุ
ขานวิญญานธาตุ, ชิวหาธาตุ รสธาตุ

๕๑๑. ส่วนชื่อว่า ธาตุ อันเป็นลำดับ
ต่อจากอายตนะนั้น มีอธิบายว่า ได้แก่ธาตุ
๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญานธาตุ,
โสถธาตุ สทฺทธาตุ โสถวิญญานธาตุ,
ขานธาตุ กันธธาตุ ขานวิญญานธาตุ,

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ชีวหาวิญญาณธาตุ, กายธาตุ โสมัญญัพพธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ,
 กายวิญญาณธาตุ, มโนธาตุ ธัมมธาตุ กายธาตุ โสมัญญัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ,
 มโนวิญญาณธาตุ.

ตตถ :

อตุตโต ลกขณาทีหิ
 กมตาวตวสงขโต
 ปจฺจยา อถ ทฏฺฐพฺพา
 เวทิตฺตโป วินิจฺฉโย.

ในธาตุ ๑๘ นั้น :

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยอรรถ
 โดยลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดย
 ความมีเท่านั้น โดยการนับ โดย
 ปัจจัย และโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น.

ว่าโดยอรรถ

ตตถ อตุตโตติ จกฺขตฺตีติ จกฺขุ.
 รูปยตฺตีติ รูปิ. จกฺขุสฺส วิญญาณํ
 จกฺขุวิญญาณนฺติ เอวมาทีนา ตาว นเยน
 จกฺขาทีนํ วิเสสตุตโต เวทิตฺตโป
 วินิจฺฉโย. อวิเสเสน ปน วิทฺติ,
 ธียเต, วิธานํ, วิธียเต เอตาย,
 เอกุถ วา ธียตฺตีติ ธาตุ. โลภียา หิ
 ธาตุโย การณาเวน วฏฺฐิตา หุตฺวา
 สุวณฺณรชตาธิธาตุโย วยิ สุวณฺณรชตาที,
 ในบรรดาข้อวินิจฉัยเหล่านั้น คำว่า
โดยอรรถ ความว่า พึงทราบวินิจฉัยโดย-
 อรรถที่แปลกกันแห่งธาตุ มีจักขุเป็นต้น
 โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ชื่อว่า จักขุ เพราะ
 อรรถว่าบอก. ชื่อว่ารูป เพราะอรรถว่า
 แสดง. วิญญาณแห่งจักขุ ชื่อว่าจักขุวิญญาณ
 ก่อน. ส่วนวินิจฉัยโดยไม่ต่างกัน พึงทราบ
 ดังนี้ ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่าจัดแจง
 เพราะอรรถว่าอันสัตว์ทรงไว้ เพราะอรรถ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อเนกูปการ^๑ สัสารทุกข์ วิทหนฺติ. ว่าเป็นการจัดแจง เพราะอรรถว่าเป็นเหตุ
 ภารหาเรหิ จ ภาโร วีย, สตุเตหิ อันสัตว์กระทำต่าง ๆ หรือเพราะอรรถว่า
 ธิยฺนฺเต, ธาริยฺนฺตึติ อตุโถ. เป็นที่ตั้ง. จริงอยู่ ธาตุทั้งหลายที่เป็น
 ทุกขวิชานมุตตเมว เจตา, อวสวตฺตนโต. โลภียะ เป็นธาตุที่กำหนดไว้โดยความเป็น
 เอตาหิ จ การณฺภูตาหิ สัสารทุกข์ เหตุ ย่อมจัดแจงสังสารทุกข์ มีประการเป็น
 สตุเตหิ อนุวิธิยฺติ. ตถาวิทฺตญจ ตํ อเนก เหมือนธาตุทองและธาตุเงินเป็นต้น
 เอตาเสว ธิยฺติ, จปิยฺตึติ อตุโถ. ทำให้เป็นทองเป็นเงินเป็นต้น ฉะนั้น. อนึ่ง
 อิติ จกฺขฺาที่สุ เอเกโก ฐมฺโม ธาตุทั้งหลาย อันสัตว์ทั้งหลายย่อมทรงไว้
 ยถาสฺมาวั วิทหฺติ, วิธิยฺเตตฺถิอาทินา อธิบายว่า รองรับไว้เหมือนอย่างของหนัก
 อตุถวเสน ธาตุติ วุจฺจติ. ที่คนแบกของหนักทั้งหลายแบกหามไว้ฉะนั้น.
 อนึ่ง ธาตุเหล่านี้เป็นเพียงการจัดแจงทุกข์
 ไว้เท่านั้น เพราะไม่อยู่ในอำนาจ. อนึ่ง
 สังสารทุกข์อันสัตว์ทั้งหลาย ย่อมกระทำไป
 ต่าง ๆ ด้วยธาตุเหล่านี้อันเป็นตัวเหตุ. อนึ่ง
 สังสารทุกข์นั้นที่จัดไว้แล้วอย่างนั้น สัตว์
 ทั้งหลายก็ทรงไว้ อธิบายว่า ตั้งไว้ในธาตุ
 ทั้งหลายเหล่านี้แหละ. ในธรรมทั้งหลาย
 มีจักขุเป็นต้น ธรรมแต่ละอย่าง ๆ เรียกว่า

^๑ ฉ. เจสา.

^๒ ฉ. ธิยฺตึติ.

ปุริโส^๑ติอาทีสุ^๑

ชีวสนฺตาสฺมุนนตฺถิ

ธาตุเทศน์ อกาสีติ.

ฉนั้น. เพราะว่าอวัยวะมีจักขุเป็นต้นเหล่านี้ กำหนดด้วยลักษณะอันเป็นวิสภาพของกันและกันแล. อีกประการหนึ่ง คำว่า ธาตุ นี้ เป็นชื่อของสภาวะ เพียงไม่มีชื่วะเท่านั้น. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคได้ทรงกระทำธาตุเทศนา เพื่อถอนความสำคัญว่า ชื่วะ เช่นในคำว่า "คฺกุรภิกฺขุ คนเรานี้มีธาตุ ๖" กังนี้เป็นต้น ฉะนั้นแล.

ตสฺมา ยถาวุตฺเตน อตุเถน จกฺขุญฺจ ตํ ธาตุ จ จกฺขุธาตุ ฯเปฯ มโนวิญญานญฺจ ตํ ธาตุ จ มโนวิญญานธาตุติ. เอวํ ตาเวตฺถ อตุตโต เวทิตฺพุโพ วินิจฺฉโย.

เพราะเหตุนี้ จักขุนั้นด้วย เป็นธาตุด้วย โดยอรรถตามที่กล่าวแล้ว จึงชื่อว่า จักขุธาตุ ฯลฯ มโนวิญญานนั้นด้วย เป็นธาตุด้วย โดยอรรถตามที่กล่าวแล้ว จึงชื่อว่า มโนวิญญานธาตุแล. ฟังทราบวินิจฉัย โดยอรรถในธาตุเหล่านี้ อย่างนี้ก่อน.

ว่าโดยลักษณะเป็นต้น

๕๑๘. ลกฺขณาทีโตติ จกฺขาทินิ ลกฺขณาทีโต เจตฺถ เวทิตฺพุโพ วินิจฺฉโย.

๕๑๘. คำว่า โดยลักษณะเป็นต้น อธิบายว่า ก็ในธาตุเหล่านี้ ฟังทราบ

^๑ ม. อ. ๑๔/๔๓๖.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วสุทธรค บ.พ. ๕-๑๓

ตานี จ ปน เตสํ ลกฺขณาทีนํ ขนฺธนิตฺเตสเส
วฺตุตฺตนเยเนว เวทิตฺตพฺพานิ.

โดยลักษณะเป็นต้น แห่งธาตุทั้งหลายมีจักขุ
เป็นต้น. ก็และลักษณะเป็นต้นแห่งธาตุ
เหล่านั้น นั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว
ในชั้นธนิเทศน์นั้นแหละ.

กฺมโตติ อิทาปี ปุพฺเพ วฺตุเตสฺ
อุปฺปตฺตติกกฺมาทีสุ เทสนากุกฺโกมว ยฺชชติ.
โส จ ปนายํ เหตุผลานุปฺพพวฏฺฏจฺจานวเสน
วฺตุโต. จกฺขุธาตุ รูปธาตุติ อิทํ หิ
ทวยํ เหตุ, จกฺขุวิญญานธาตุติ ผลํ.
เอวํ สํพฺพตฺถ.

คำว่า โดยลำดับ ความว่า แม้ในที่นี้
บรรดาลำดับทั้งหลาย มีลำดับแห่งการเกิด
เป็นต้น ที่กล่าวไว้แล้วในก่อน ลำดับแห่ง
เทศนาเท่านั้นย่อมควร. ก็และลำดับแห่ง
เทศนานั้นนั้น ตรัสไว้ด้วยอำนาจการกำหนด
ลำดับของเหตุและผล. ด้วยว่า ธาตุทั้ง ๒
นี้ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ เป็นเหตุ, ธาตุคือ
จักขุวิญญานธาตุ เป็นผล. ในธาตุทั้งปวง
ก็อย่างนี้.

ว่าโดยความมีเท่านั้น

๕๒๐. ตาวตฺวโตติ ตาวภาวโต.
อิทํ วฺตุตฺตํ โทติ : เตสฺ เตสฺ หิ
สุตฺตตามิธมฺมูปเทเสสฺ "อภาธาตุ,
สุภธาตุ, อากาสานุญายตนะธาตุ,
วิญญานุญายตนะธาตุ, อากิญจณฺายตนะธาตุ,

๕๒๐. ชื่อว่า โดยความมีเท่านั้น คือ
โดยความมีเพียงนั้น. มีคำอธิบายไว้
ดังนี้ : ก็ในบางแห่งของพระสูตรและพระ-
อภิธรรมเหล่านั้น ๆ ปราภธาตุทั้งหลาย
แม้เหล่านั้น มีอาทิอย่างนี้คือ "อภาธาตุ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เนวสนฺณานาสณฺณายตนธตฺตํ, สณฺณ- สุกฺกธตฺตํ อากาสานัญฺจายตนธตฺตํ วิญฺญาณัญฺจ-
 เวทยิตฺตนิโรธธตฺตํ"^๑; "กามธตฺตํ, จายตนธตฺตํ อากิญฺจัญฺจายตนธตฺตํ เนว-
 พฺยาบาทธตฺตํ; วิหีสธาธตฺตํ, เนกขมฺมธตฺตํ, สณฺณานาสณฺณายตนธตฺตํ สณฺญาเวทยิต-
 อพฺยาบาทธตฺตํ, อวิหีสธาธตฺตํ"^๒; "สุขธตฺตํ, นิโรธธตฺตํ", "กามธตฺตํ พฺยาบาทธตฺตํ
 ทฺกฺขธตฺตํ, โสมนสฺสธตฺตํ, โทมนสฺสธตฺตํ, วิหิงฺสาธตฺตํ เนกขมฺมธตฺตํ อพฺยาบาทธตฺตํ
 อุกฺเบกฺขาธตฺตํ, อวิชฺชาธตฺตํ"^๓; อวิหิงฺสาธตฺตํ", "สุขธตฺตํ ทฺกฺขธตฺตํ
 "อารมฺภธตฺตํ, นิกฺกมธตฺตํ, ปรกฺกมธตฺตํ"^๔; โสมนสฺสธตฺตํ โทมนสฺสธตฺตํ อุกฺเบกฺขาธตฺตํ
 "หีนธตฺตํ, มชฺฌิมธตฺตํ, ปณีตธตฺตํ"^๕; อวิชฺชาธตฺตํ", "อารมฺภธตฺตํ นิกฺกมธตฺตํ
 "ปจฺจวีสธาธตฺตํ, อาโปธตฺตํ, เตโชธตฺตํ, ปรักกมธตฺตํ" "หีนธตฺตํ มชฺฌิมธตฺตํ
 วาโยธตฺตํ"^๖; อากาสธตฺตํ, วิญฺญาณธตฺตํ"^๗; ปณีตธตฺตํ", "ปจฺจวีสธาธตฺตํ อาโปธตฺตํ
 "สังฺขตธตฺตํ, อสังฺขตธตฺตํ"^๘; "อเนกธตฺต- เตโชธตฺตํ วาโยธตฺตํ อากาสธตฺตํ
 นานาธตฺตํโลโก"^๙ เอวมาทโย อญฺญาปิ วิญฺญาณธตฺตํ" "สังฺขตธตฺตํ อสังฺขตธตฺตํ",

^๑ ส. น. ๑๖/๑๘๐.
^๒ อภ. วิ. ๓๕/๑๐๖, ที. ปา. ๑๑/๒๒๘,
 ม. อ. ๑๔/๑๖๘.
^๓ อภ. วิ. ๓๕/๑๐๕, ม. อ. ๑๔/๑๖๘.
^๔ ส. มหา. ๑๙/๘๖. ^๕ ที. ปา. ๑๑/๒๒๘.
^๖ ที. ปา. ๑๑/๒๔๐.
^๗ ม. อ. ๑๔/๑๖๗, อภ. วิ. ๓๕/๑๐๑.
^๘ ม. อ. ๑๔/๑๖๘.
^๙ ที. มหา. ๑๐/๓๑๖, ม. ม. ๑๒/๑๔๑.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วสุทธรบรรค บ.พ. ๕-๑๓

ธาตุโย ทิสฺสนฺติ. เอวํ สติ สฺพพาสํ
 วเสน ปริจฺเจทํ อกฺตฺวา กสฺมา
 อฏฺฐารสํ อยเมว ปริจฺเจโท
 กโถติ เจ. สภาวโต วิชฺชมานัน
 สฺพพฐาตฺตุนํ ตทฺนฺโตคฺคตฺตฺตา.

"โลกมีธาตุมากมาย มีธาตุต่าง ๆ". หากจะ
 มีผู้สงสัยถามว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ พระผู้มี
 พระภาค มิได้ทรงทำการกำหนดด้วยอำนาจ
 แห่งธาตุทั้งปวง ทรงทำการกำหนดคนเท่านั้น
 ว่า ธาตุ ๑๘ เพราะเหตุไร. ข้อนี้ตอบว่า
 เพราะธาตุทั้งปวงที่มีอยู่ โดยสภาวะรวมอยู่
 ในธาตุ ๑๘ นั้นแล้ว.

รูปธาตุเยว ทิ อภาธาตฺ, วจฺจอยู่ อภาธาตฺ ก็คือ รูปธาตุ
 สุกฺธาตฺ ปน รูปาทิปฏฺิพฺพธา. กสฺมา, นั้นเอง ส่วนสุกฺธาตฺเนื่องด้วยรูปธาตุ
 สุกฺกนิมิตฺตฺตฺตา. สุกฺกนิมิตฺตํ ทิ สุกฺธาตฺ. เป็นต้น. เพราะเหตุไร, เพราะสุกฺธาตฺ
 ตณฺจ รูปาทินิมิตฺตํ น วิชฺชติ. เป็นสุกฺกนิมิต. วจฺจอยู่ สุกฺกนิมิต ชื่อว่าสุกฺธาตฺ.
 กุสลวิปาการมฺมณา วา รูปาทโย เอว และสุกฺกนิมิตนั้น ที่พ้นไปจากรูปเป็นต้นไม่มี.
 สุกฺธาตฺตฺติ รูปาทิมตฺตฺตฺเมว สา. อีกประการหนึ่ง ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น
 อากาสานณฺจายตนธาตุอาทิสฺ จิตฺตํ ที่เป็นอารมณ์แห่งกุสลวิปากนั้นเอง ชื่อว่า
 มโนวิญฺญาณธาตุ,^๒ เสสา ธมฺมา^๓ สุกฺธาตฺ ฉะนั้น สุกฺธาตฺนั้น จึงเป็นเพียง
 ธมฺมธาตุ. สณฺญาเวทยิตฺตนิโรธธาตุ ปน รูปธาตุเป็นต้นเท่านั้นเอง. จิตฺใน

^๑ ฉ. . . .มตฺตฺตฺตฺเมเวสา.
^๒ ฉ. มโนวิญฺญาณธาตุเยว.
^๓ ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสนฺติ.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สภาวโต นตฺถิ. ธาตุทฺวณฺนิโรธมตฺตเมว อากาสาณฺญายตฺนธาตุเป็นต้น เป็นมโน-
 หิ สา. วิญญาณธาตุ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
 เป็นธรรมธาตุ. ส่วนสัญญาเวทิตฺนินโรธธาตุ
 ไม่มีอยู่โดยสภาวะ. เพราะสัญญาเวทิต-
 นินโรธธาตุนั้น เป็นเพียงความดับแห่งธาตุ
 ทั้ง ๒ เท่านั้น.

กามธาตุ ฌมฺมธาทุมตฺตํ วา โทติ. กามธาตุ ก็เป็นเพียงธรรมธาตุ.
 ยถา "ตตฺถ กตฺมา กามธาตุ, เหมือนดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ใน
 กามปฏิสํยุตฺโต ตกฺโก วิตกฺโก ฯเปฯ ธาตุเหล่านั้น กามธาตุเป็นใจ, กามธาตุ
 มิจฺฉาสงฺกปฺโป"ติ? อฏฺฐารสาปิ วา ได้แก่ ความคิด ความตรึก ฯลฯ ความดำริ
 ธาตุโย. ยถา "เหฏฺฐโต อวีจฺนินฺริยํ ผลิตที่เกี่ยวด้วยกาม". อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่
 ปริยฺนตํ กริตฺวา อฺปรโต ปฺรนิมฺมิตฺวสฺวตฺติ- ธาตุทั้ง ๑๘. เหมือนดังที่พระผู้มีพระภาค
 เทเว อนฺโต กริตฺวา ยํ เอตฺสฺมิ ตฺรัสไว้ว่า "เบื้องล่าง นับแต่อเวจฺนรก
 อนฺตเร เอตฺถาวจฺรา เอตฺถ เป็นที่สุด เบื้องบน กำหนดเทพชั้นปรนิม-
 ปริยาปฺนฺนา ขนฺธธาตฺวายตฺนา รุปา มิตฺวสฺวตฺติเป็นที่สุด สิ่งที่อยู่ในระหว่างนี้คือ
 เวทนา สฺสณฺวา สงฺขารธา วิญฺญาณํ, ันธ์ ธาตุ อายตฺนะ รูป เวทนา สัญญา
 อຍိ วุจฺจติ กามธาตฺว"ติ? สังขาร วิญญาณอันใด ที่ท่องเที่ยวอยู่ นับ-
 เนื่องอยู่ในขอบเขตนี้ นี้เรียกว่ากามธาตุ".

^๑ อภี. วิ. ๓๕/๑๐๖.

เนกขัมมชาต ฌมมชาต เหว, "สพเพปิ กุสลา ฌมมา เนกขัมม-
 ชาต"^๑ วจนโต มโนวิญญานชาตปิ
 โทติเยว. พยาบาทวิหีสอาพยาบาทวิหีสอา-
 สุขทุกขโสมนัสสโทมนัสสุเปกขาอวิชชา-
 อารมณิกกมปรกกมชาตโย ฌมมชาตเยว.

เนกขัมมชาต เป็นธรรมชาตุนั้นเอง
 แม้เป็นมโนวิญญานชาต ก็ได้เหมือนกัน
 เพราะพระบาลีว่า "กุศลธรรมแม่ทั้งปวง
 ชื่อว่า เนกขัมมชาต". พยาบาทชาต
 วิหิงสาชาต อพยาบาทชาต อวิหิงสาชาต
 สุขชาต ทุกขชาต โสมนัสชาต โทมนัสชาต
 อุเบกขาชาต อวิชชาชาต อารัมภชาต
 นิกกมชาต ปรักกมชาต ก็เป็นธรรมชาต
 เหมือนกัน.

หีนมชฺฉิมปณีตชาตโย อฏฺฐารสชาต-
 มตฺตเมว. หีนา หิ จกฺขาทโย หีนชาต,
 มชฺฉิมปณีตา มชฺฉิมา เจว ปณีตา จ.
 นิปฺปริยาเยน ปน อกุสลา ฌมมชาต-
 มโนวิญญานชาตโย หีนชาต, โลภียา
 กุสลาพฺยากตา อุโปปี จกฺขุชาตฺถาทโย
 จ มชฺฉิมชาต, โลกุตฺตรา ปน ฌมมชาต-
 มโนวิญญานชาตโย ปณีตชาต.

หีนชาต มชฺฉิมชาต ปณีตชาต ก็เป็น
 เพียงชาต ๑๘ นั้นแหละ. จริงอยู่ ชาตมี
 จักขุเป็นต้น ที่เลว เป็นหีนชาต ที่ปานกลาง
 และประณีต เป็นมชฺฉิมชาตและปณีตชาต.
 แต่โดยนิปริยาย ธรรมชาตและมโน-
 วิญญานชาต ที่เป็นอกุศล เป็นหีนชาต ชาต
 ทั้ง ๒ ที่เป็นกุศลและอพยาภกต และจักขุ-
 ชาตเป็นต้น ที่เป็นโลกียะ เป็นมชฺฉิมชาต

^๑ อภ. วิ. ๓๕/๑๐๗.

ส่วนธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็น
โลกุตระ เป็นปณีตธาตุ.

ปฐวีเตโชวาโยธาตุโย โฝงฐัพพ-
ธาตุเยว, อาโปธาตุ อากาศธาตุ จ
ธมฺมธาตุเยว. วิญญาณธาตุ จกฺขุวิญญาณาที-
สฺสตุตวิญาณธาตุสงฺเขโปเยว.

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ
เป็นโฝงฐัพพธาตุอย่างเดียวกัน อาโปธาตุและ
อากาศธาตุ เป็นธรรมธาตุอย่างเดียวกัน.
วิญญาณธาตุ ก็เป็นสังเขปแห่งวิญญาณธาตุ
ทั้ง ๑ มีจักขุวิญญาณเป็นคั่นนั่นเอง.

สฺสตุตรส ธาตุโย ธมฺมธาตุเอกเทโส
จ สงฺขตธาตุ, อสงฺขตา ปน ธาตุ
ธมฺมธาตุเอกเทโสว. อเนกธาตุนานาธาตุ-
โลโก ปน อฏฺฐารสธาตูปปเภทมตฺตเมวาทิ.
อิติ สภาวโต วิชฺขมานานํ สัพพธาตุนํ
ตทฺนุโตคตฺตทา อฏฺฐารเสว วุตฺตาทิ.

ธาตุ ๑๑ และเอกเทศแห่งธรรมธาตุ
เป็นสังขตธาตุ, ส่วนอสังขตธาตุ ได้แก่
เอกเทศแห่งธรรมธาตุนั่นเอง. ส่วนโลกมี
ธาตุมิใช่น้อยและมีธาตุต่าง ๆ กัน ก็เป็น
เพียงประเภทแห่งธาตุ ๑๘ นั้นเองแล.
พระผู้มีพระภาคตรัสธาตุไว้ ๑๘ เท่านั้น
เพราะธาตุทั้งปวงที่มีอยู่ โดยสภาวะจัดเข้า
ไว้ในธาตุ ๑๘ นั้น ด้วยประการฉะนี้แล.

๕๒๑. อปีจ วิชานนสภาเว วิณฺญาณเ
ชีวสฺสณฺฑินํ สณฺญาสมฺมุหนนฺตถมฺปิ อฏฺฐารเสว
วุตฺตทา. สนฺติ หิ สฺสตุตา วิชานนสภาเว

๕๒๑. อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระ-
ภาคตรัสธาตุไว้ ๑๘ เท่านั้น ก็เพื่อจะทรง
ถอนความสำคัญของสัตว์ ผู้มีความสำคัญว่า-

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างคัมภีร์พระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิญญาณ ชีวสณฺณิโน. เตสํ เอว^๑ มีชีวะในวิญญาณ อันมีความรู้เป็นสภาพบ้าง.
 จกฺขุโสตฺตมานชีวหากายมโนธาตุมโนวิญญาณ- เพราะพวกสัตว์ ผู้มีความสำคัญว่ามีชีวะ
 ธาตุเกณฑน ตสฺส อเนกํ จกฺขุรูปาทิ- ในวิญญาณซึ่งมีความรู้เป็นสภาวะมีอยู่. พระ
 บจฺจยายตฺตตฺติตาย อนิจฺจตฺตจ ผู้มีพระภาค ทรงมีพระพุทฺธประสงค์จะ
 ปกาเสตฺวา ที่มรตฺตานุสยิตํ ชีวสณฺณิ ประกาศความที่วิญญาณนั้นมีมากมาย โดย
 สมุหนิตฺตกาเมน ภควตา อฏฺฐารส แยกเป็นจักขุวิญญาณธาตุ โสตฺวิญาณธาตุ
 ธาตุโย ปกาสิตา. กิณฺจิ ภฺยโย. ตถา มานวิญญาณธาตุ ชีวหาวิญญาณธาตุ กาย-
 เวเนยฺยชฺฌาสยวเสน จ เย จ วิญญาณธาตุ มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ
 อิมาย อนตฺติสงฺเขปวิตฺตาราย เทสฺนายน อย่างนั้น และความที่วิญญาณนั้นเป็นธรรม-
 เวเนยฺยสฺตฺตา, ตทชฺฌาสยวเสน จ ชาติไม่เที่ยง เพราะมีความเป็นไปเนื่อง-
 อฏฺฐารเสว ปกาสิตา. ค้วยปัจจัยแห่งจักขุและรูปเป็นต้น แล้วทรง
 ถอนความสำคัญว่าเป็นชีวะ อันนอนเนื่องมา
 เป็นเวลาช้านานแก่สัตว์เหล่านั้น จึงทรง
 ประกาศธาตุ ๑๕. จะกล่าวต่อไปอีกนิต-
 หนึ่ง. พระผู้มีพระภาคทรงประกาศธาตุไว้
 ๑๕ ค้วยอำนาจอํชาตฺตยของเวไนยสัตว์
 ค้วยประการนั้น. และค้วยอำนาจอํชาตฺตย
 ของเวไนยสัตว์ผู้พอจะโปรดได้ ค้วย

^๑ ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

พระธรรมเทศนานี้ อันไม่ย่อเกินไป และ
ไม่พิสดารเกินไป.

สงฺเขปวิตุถารนเยน ตถา ตถา หิ
ธมฺมํ ปกาสะยติ เอส ยถา ยถาสฺส
สทฺถมฺมเตชวิทฺติ วิลยํ ขณฺเณ
เวเนยฺยสฺสคฺคหฺหเยสุ ตโม ปยาตีติ.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคนี้ ทรง
ประกาศธรรม โดยนัยอย่างย่อและ
อย่างพิสดาร โดยประการที่ความมืด
ในหทัยของเวไนยสัตว์ อันเคยแห่ง
พระสัทธรรมของพระองค์กำจัด ย่อม
ถึงความย่อยยับไปโดยพลันแล.

เอวเมตฺถ ตาวตฺวโต เวทิตฺพุโพ วิจิฉโย.

พึงทราบวินิจฉัย โดยความมีเท่านั้น ในธาตุ
เหล่านี้ อย่างนี้.

ว่าโดยการนับ

๕๒๒. สังขโตติ จกฺขุธาตุ ตาว
ชาติโต เอโก ธมฺโมเตวว สงฺขํ
กจฺจติ จกฺขุปสาทวเสน, ตถา โสตฆาน-
ชีวหากายรูปสทฺทกนฺธรสธาตฺโย โสตปุ-
ปสาทาทิวเสน, โผฏฺฐพฺพธาตฺ ปน
ปจฺวีเตโชวาโยวเสน ตโย ธมฺมาติ
สงฺขํ กจฺจติ. จกฺขุวิญญาณธาตฺ

๕๒๒. คำว่า โดยการนับ มีความว่า
เบื้องต้น จักขุธาตุ เมื่อว่าโดยชาติ ย่อมถึง
การนับว่าเป็นธรรมอย่างหนึ่ง คือเป็นจักขุ-
ปสาท โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ
กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาตฺ คันธธาตฺและ
รสธาตฺ แต่ละอย่างก็ถึงการนับว่าเป็นธรรม
อย่างหนึ่งเหมือนอย่างนั้น ด้วยอำนาจเป็น

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กุศลลาภกุศลวิปากวเสน เทว ฌมมาติ โสตปสาทเป็นต้น, ส่วนโผฏฐัพพธาตุ ถึง
สงฆ์ กุจฉติ, ตถา โสตฆานชีวหา- การนับว่าเป็นธรรม ๓ อย่าง คือ ปฐวี
กายวิญญาณธาตุโย. มโนธาตุ ปน เตโช วาโย. จักขุวิญญาณธาตุ ถึงการนับ
ปญจทวาราวชชนกุศลลาภกุศลวิปากสัมปฏิจจน- ว่าเป็นธรรม ๒ อย่าง คือ กุศลวิปาก และ
วเสน ตโย ฌมมาติ สงฆ์ กุจฉติ. อกุศลวิปาก, โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณ-
ฌมมธาตุ ติณฺณํ อรูปกฺขนฺธานํ โสฬสนฺนํ ธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ และกายวิญญาณธาตุ
สุขุมรูปานํ อสงฺขตาย จ ธาตุยา วเสน ก็ถึงการนับว่าเป็นธรรม ๒ อย่างเหมือนกัน.
วิสตี ฌมมาติ สงฆ์ กุจฉติ. ส่วนมโนธาตุ ถึงการนับว่าเป็นธรรม ๓
มโนวิญญาณธาตุ เสสกุศลลาภกุศลพยากต- อย่าง คือ ปญจทวาราวชชนะ ๑ สัมปฏิจ-
วิญญาณวเสน ฉสฺสตติ ฌมมาติ สงฆ์ ฉันนะที่เป็นกุศลวิปาก ๑ สัมปฏิจฉันนะที่เป็น
กุจฉตี? เอวเมตฺถ สงฺขโตปี เวทิตฺตโพ อกุศลวิปาก ๑. ฌมมธาตุ ถึงการนับว่าเป็น
วินิจฺฉโย. ธรรม ๒๐ อย่าง คือ อรูปขันธ์ ๓ สุขุมรูป
๑๖ และอสังขตธาตุ ๑. มโนวิญญาณธาตุ
ถึงการนับว่าเป็นเป็นธรรม ๗๖ อย่าง คือ
กุศลวิญญาณ อกุศลวิญญาณ และอัพยาภต-
วิญญาณที่เหลือฉะนี้แล. ฟิงฺทราบบินิจฉัย
แม้โดยการนับในธาตุเหล่านี้ดังนี้.

๑ ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ว่าโดยปัจจัย

๕๒๓. ปัจจัยยาคี เอตถ จกฺขุชาตุ
 ตาว จกฺขุวิญญานธาตุยา วิปยุตฺตปุเรชาต-
 อตฺถิอวิคตนิสฺสยินฺทริยปัจจัยานํ วเสน
 ฉหิ ปัจจเยหิ ปัจจโย โทติ, รูปธาตุ
 ปุเรชาตอตฺถิอวิคตารมฺมณปัจจัยานํ วเสน
 จตฺถิ ปัจจเยหิ ปัจจโย โทติ. เอว
 โสตวิญญานธาตุอาทินิ โสตธาตฺสทฺธาตุ-
 อาทโย. ปญฺจนฺนํปิ ปน เนสํ
 อาวชฺชนมโนธาตุ สมนฺตรอนฺตร-
 นตฺถิวิคตानนฺตรูปนิสฺสยวเสน ปญฺจหิ
 ปัจจเยหิ ปัจจโย โทติ, ตา จ ปญฺจปิ
 สัมปฺปฺจฺฉนฺนมโนธาตุยา. ตถา สัมปฺปฺจฺฉน-
 มโนธาตุ สันตฺตรณมโนวิญญานธาตุยา, สา
 จ โวฏฺฐวณมโนวิญญานธาตุยา, โวฏฺฐวณ-
 มโนวิญญานธาตุ จ ชวณมโนวิญญานธาตุยา.
 ชวณมโนวิญญานธาตุ ปน อนนฺตราย
 อนนฺตราย^๑ ชวณมโนวิญญานธาตุยา เทหิ

๕๒๓. ในคำว่า โดยปัจจัย นี้ มีความ
 ๖ อย่าง คือ วิปยุตปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย
 อตฺถิปัจจัย อวิคตปัจจัย นิสฺสยปัจจัย และ
 อินทริยปัจจัยแก่จักขุวิญญานธาตุ, รูปธาตุ
 เป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๔ อย่างคือ ปุเรชาต-
 ปัจจัย อตฺถิปัจจัย อวิคตปัจจัยและอาร์มมณ-
 ปัจจัย แก่จักขุวิญญานธาตุ. โสตธาตุและ
 สทฺธาตุเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาน-
 ธาตุเป็นต้นอย่างนั้น. ส่วนอ่าวชชนมโนธาตุ
 เป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๕ อย่างคือ สมนฺตร-
 ปัจจัย อนนฺตรปัจจัย นตฺถิปัจจัย วิคตปัจจัย
 อนนฺตรูปนิสฺสยปัจจัยแก่วิญญานธาตุทั้ง ๕ นั้น
 และแม้วิญญานธาตุทั้ง ๕ นั้น ก็เป็นปัจจัยแก่
 สัมปฺปฺจฺฉนฺนมโนธาตุ. สัมปฺปฺจฺฉนฺนมโนธาตุ
 ก็เป็นปัจจัยแก่สันตฺตรณมโนวิญญานธาตุอย่าง-
 นั้น และสันตฺตรณมโนวิญญานธาตุนั้น ก็เป็น

^๑ ฉ. อนนฺตรายาคี ปาโร น ทิสฺสติ.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เจว ปญฺหิ อาเสวนปจฺเจน จาติ
ฉหิ ปจฺเจยฺหิ ปจฺจโย โหติ. เอส
ดาว ปญฺหฺวาเร นโย.

ปัจจัยแก่โองฐัพพนมโนวิญญาณธาตุ และ
โองฐัพพนมโนวิญญาณธาตุ ก็เป็นปัจจัยแก่
ชวณมโนวิญญาณธาตุ. ส่วนชวณมโนวิญญาณ-
ธาตุ ก็เป็นปัจจัย โดยปัจจัย ๖ อย่าง คือ
โดยปัจจัย ๕ อย่างนั้น และโดยอาเสวน-
ปัจจัยแก่ชวณมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นลำดับ ๆ
ไป. นี้เป็นนัยในปญฺหฺวารก่อน.

มโนทฺวาเร ปน ภวํคมโน-
วิญญาณธาตุ อาวชฺชนมโนวิญญาณธาตุยา.
อาวชฺชนมโนวิญญาณธาตุ จ ชวณมโน-
วิญญาณธาตุยา ปุริเมเทว ปญฺหิ
ปจฺเจยฺหิ ปจฺจโย โหติ. ธมฺมธาตุ ปน
สตุตฺตุนฺนํปิ วิญญาณธาตุนํ สหชาตอณฺณมณฺเฑ-
นิสฺสยสมฺปยุตฺตอตุตฺถิอวิกตาทิหิ พุทฺธา
ปจฺจโย โหติ. จกฺขุธาตุอาทโย ปน
เอกจฺจา จ ธมฺมธาตุ เอกจฺจาย
มโนวิญญาณธาตุยา อารมฺมณปจฺจยาที่หิปี
ปจฺจยา โทหฺติ. จกฺขุวิญญาณธาตุอาทินฺณจ
น เกวลํ จกฺขุรูปาทโย ปจฺจยา โทหฺติ,

ส่วนในมโนทวาร ภวังคมโนวิญญาณ-
ธาตุเป็นปัจจัย แก่อาวชฺชนมโนวิญญาณธาตุ.
และอาวชฺชนมโนวิญญาณธาตุเป็นปัจจัย โดย
ปัจจัย ๕ ข้างคั้นนั้นแล แก่ชวณมโนวิญญาณ-
ธาตุ. ส่วนธัมมธาตุ เป็นปัจจัยหลาย
ประการ โดยปัจจัยเป็นต้นว่า สหชาตปัจจัย
อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย
อัติปัจจัย และอวิกตปัจจัย แก่วิญญาณธาตุ
ทั้ง ๑. อนึ่ง ธาตุทั้งหลายมีจักขุธาตุเป็นต้น
และธัมมธาตุบางอย่างเป็นปัจจัย แม้โดย
ปัจจัยมีอรัมมณปัจจัยเป็นต้นแก่มโนวิญญาณ-
ธาตุบางอย่าง. มิใช่แต่ จักขุและรูป

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระกัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อด โข อาโลกาทโยปี. เตนาหุ
บุพพาวริยา :

เป็นต้นเท่านั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่จักขุ-
วิญญาณธาตุเป็นต้น โดยที่แท้ แม้แสงสว่าง
เป็นต้น ก็ย่อมเป็นปัจจัยด้วย. ด้วยเหตุนี้
บุรพจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า :

"จกขุรูปาโลกมนสิกาเร ปฏิจุ
อุบุชชติ จกขุวิญญาณัง. โสตสท-
วิวรรมนสิกาเร ปฏิจุ อุบุชชติ
โสตวิญาณัง. ขานคนธวา-
มนสิกาเร ปฏิจุ อุบุชชติ
ขานวิญาณัง. ชิวหารสอาป-
มนสิกาเร ปฏิจุ อุบุชชติ
ชิวหาวิญาณัง. กายโผฏฐัพพ-
ปจวิมนสิกาเร ปฏิจุ อุบุชชติ
กายวิญาณัง. ภวงคมมธม-
มนสิกาเร ปฏิจุ อุบุชชติ
มโนวิญาณณ"ติ.

"อากัยจักขุ รูป แสงสว่างและ
มนสิการ ย่อมเกิดจักขุวิญญาณขึ้น.
อากัยโสต เสียง ช่องว่างและ
มนสิการ ย่อมเกิดโสตวิญาณขึ้น.
อากัยขานะ กลิ่น ลม และมนสิการ
ย่อมเกิดขานวิญาณขึ้น. อากัย
ชิวหา รส น้ำและมนสิการ ย่อม
เกิดชิวหาวิญาณขึ้น. อากัยกาย
โผฏฐัพพะ ปฐวีธาตุ และมนสิการ
ย่อมเกิดกายวิญาณขึ้น. อากัย
ภวังคมม ธรรม และมนสิการ ย่อม
เกิดมโนวิญาณขึ้น".

อยเมตถ สงฺเขโป. วิตุถารโต
ปน ปจฺจยบุปฺเภโท ปฏิจุสมุปฺบาทนิตฺเตเส
อาวิกวิสุตฺตติ เอวเมตถ ปจฺจยโตปิ

นี้เป็นความสังเขปในชื่อว่า ปัจจัยนี้.
แต่ว่าโดยพิสดาร ประเภทแห่งปัจจัยจักมี
แจ้งในนิเทศแห่งปัจจุสมุปบาทแล บัณฑิต

วิสุทธิธรรมรังค. ป.พ. ๕-๑๕

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เวทิตัพโพ วิจิฉโย.

พึงทราบวินิจฉัย แม้โดยปัจจัยในธาตุเหล่านี้
ด้วยประการดังกล่าวมาดังนี้.

ว่าโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น

๕๒๔. ทฏฐพพาติ ทฏฐพโพ เจตถ
วิจิฉโย เวทิตัพโพติ อตุโธ. สพพา
เอว हि संชत्ตาตุโย ปุพฺพนฺตาปรนฺต-
วิวิตฺตโต ชฺวสุภสุชฺชตฺตภาวสุณฺณโต
ปัจจุยายตฺตวฺตุตฺติโต จ ทฏฐพพา.

๕๒๔. ชื่อว่า โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น
ความว่า ก็พึงทราบวินิจฉัย ในธาตุเหล่านี้
โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น. ก็สังขตธาตุทั้งหมด
ที่เกี่ยว บัดดีตพึงเห็นโดยเป็นของว่างจาก
ส่วนสุดเบื้องต้น และส่วนสุดเบื้องปลาย
โดยเป็นของสูญ จากความเป็นของ
ยั่งยืน เป็นของสวยงาม เป็นความสุขและ
เป็นตัวตน และโดยความเป็นไปเนื่องด้วย
ปัจจัย.

วิเสสโต ปเนตฺถ เภริตลํ วย
จกฺขุชาตุ ทฏฐพพา, ทฏฺโห วย
รูปธาตุ, สทฺโห วย จกฺขุวิญฺญาณธาตุ.
ตถา อาทาสตลํ วย จกฺขุชาตุ, มุขํ
วย รูปธาตุ, มุขนิมิตฺตํ วย
จกฺขุวิญฺญาณธาตุ. อถ วา อฺจุจฺจุตฺติลา
วย จกฺขุชาตุ, ยนฺตจกฺกณฺญิ วย

แต่ว่าโดยความแปลกกันแล้ว ในธาตุ
นี้ จักขุธาตุพึงเห็นเหมือนหน้ากลอง รูปธาตุ
พึงเห็นเหมือนไม้ตีกลอง จักขุวิญญาณธาตุ
พึงเห็นเหมือนเสียงกลอง. อนึ่ง จักขุธาตุ
พึงเห็นเหมือนพื้นกระจกเงา รูปธาตุ พึง
เห็นเหมือนหน้า จักขุวิญญาณธาตุ พึงเห็น
เหมือนเงาหน้า. อีกประการหนึ่ง จักขุธาตุ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

รูปธาตุ, อัจฉรสเตลانی วิย ฟังเห็นเหมือนลำอ้อย และเมล็ดงา รูปธาตุ
 จักขุวิญญาณธาตุ. ตถา อธรรณ^๑ วิย ฟังเห็นเหมือนเครื่องหีบอ้อย และไม้บึงงา
 จักขุธาตุ, อุตตรารณ^๑ วิย รูปธาตุ, จักขุวิญญาณธาตุ ฟังเห็นเหมือนน้ำอ้อยและ
 อุกิ วิย จักขุวิญญาณธาตุ. เอส น้ำมันงา. อนึ่ง จักขุธาตุ ฟังเห็นเหมือน
 นโย โสตธาตุอาทิสฺ. ไม้สีไฟตัวล่าง รูปธาตุ ฟังเห็นเหมือน
 ไม้สีไฟตัวบน จักขุวิญญาณธาตุ ฟังเห็น
 เหมือนไฟ. ในโสตธาตุเป็นต้น ก็มีนัยนี้.

มโนธาตุ ปน ยถาสุมภวโต ส่วนมโนธาตุ ฟังเห็นเหมือนสิ่งที่จร
 จักขุวิญญาณธาตุอาทิสฺ ปุเรจรานุจรา ไปก่อน และจรไปตามจักขุวิญญาณธาตุ
 วิย ทฏฺจพฺพา. เป็นต้น ตามสมควร.

ธมฺมธาดุยา เวทนากุขนุโธ สลฺลมิว สำหรับธัมมธาตุ ฟังเห็นเวทนาชั้น
 สลฺลมิว จ ทฏฺจพฺโพ. สณฺหาสงฺขารกุขนุธา เหมือนลูกศรและเหมือนหลาว. ฟังเห็น
 เวทนาสลฺลสฺสโยคา อาตุรา วิย, สันฺญาชั้นและสังขารชั้น เหมือนคนที่เร่า-
 ปุณฺชชนาน^๑ วา สณฺหา อาสาทุกุขชนนโต ร้อน เพราะถูกลูกศรและหลาวคือเวทนา
 วิตฺตมฺภุจฺ วิย. อยถากุจฺจนิมิตฺตคฺคาหกโต เสียบไว้ อีกประการหนึ่ง ฟังเห็นสันฺญา
 วณมิโค วิย. สงฺขารา ปฏิสนฺธิย^๑ ของปุณฺชชนทั้งหลาย เหมือนกำมือเปล่า
 ปกฺขิปนโต อุงการกาสุย^๑ ขิปนปฺริสา เพราะให้เกิดทุกข์คือความหวัง. ฟังเห็น

^๑ ม. อธรรณ.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระกัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จุฬาราชมนตรี ม. พ. ๒๕๓๕

วีย. ชาตียุคชานุพฺพชฺชโต ราชปฺริสาณ- เหมือนเนื้อในป่า เพราะทำให้ถือเอานิमित
 พฺพชฺชโจรา วีย. สพฺพานตฺถาวทสฺส โดยความไม่เป็นจริง. ฟังเห็นสังขาร
 ชนฺธสนฺตทานสฺส เหตุโต วิสฺรูกฺขพีชานี ทั้งหลาย เหมือนคนโยนของไปในหลุมถ่าน-
 วีย. ฐปฺปํ นานาวิธฺพทฺทวนิมิตฺตโต ชุรจกฺกํ เพลิง เพราะพัดสั่วไปในปฏิสนธิ. ฟังเห็น
 วีย. ทฺฐชฺพฺพํ. อสงฺขตา ปน ธาตุ เหมือนพวกโจรที่ถูกตำรวจติดตาม เพราะ
 อมตโต สนฺตโต เขมโต จ ทฺฐชฺพฺพา. มีชาติทุกขจิตตามอยู่เสมอ. ฟังเห็นเหมือน
 กสฺมา, สพฺพานตฺถปฺปฏิกฺขมฺมตฺตฺตา. พืชของต้นไม้ที่มีพิษ เพราะเป็นเหตุแห่ง
 การสืบทอดของชั้นธัมมอันนำมาซึ่งความพินาศ
 ทั้งปวง. ฟังเห็นรูปเหมือนจักรกรวด เพราะ
 เป็นเหตุ แห่งความอุบาทว์นานาประการ.
 ส่วนอสังขตธาตุ ฟังเห็นว่าเป็นสิ่งอมตะ
 เป็นที่สงบและเป็นแดนปลอดภัย. เพราะ-
 เหตุไร, เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความฉิบหาย
 ทั้งปวง.

มโนวิญญานธาตุ	อารมณ์เฉส	มโนวิญญานธาตุ	ฟังเห็นเหมือน
วฏฺฏจานาภาวโต	อรณฺเณ	มกฺกโณ	สิงในป่า เพราะไม่มีความหยุดอยู่ในอารมณ์
วีย, ทฺพฺทมนโต	อสฺสชฺลฺงโก	วีย,	ทั้งหลาย ฟังเห็นเหมือนม้ากระจอก เพราะ

๑ ฉ. สพฺพานตฺถาวทสฺส...

ยตุถกามนิปาตโต เวหาสกุชิตุตทญโท ผีกได้ยาก ฟังเห็นเหมือนท่อนไม้ที่ขวางขึ้น
 วย, โลกโหสาหินานุปการกิเลส- ไปในอากาศ เพราะตกไปตามที่มันชอบ
 เวสโยคโต รุกนโฏ วย ทฎุพพาติ. ฟังเห็นเหมือนนักเดินรำบนเวที เพราะ
 ประกอบด้วยเพศที่แสดงถึงกิเลส มีประการ
 ต่าง ๆ มีโลหะโหสะเป็นต้นฉะนี้แล.

อติ สาธุชนปามุชชตถาย กเต

ปริเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายุคนธาตุนิเทศ

วิสุทฺธิมกุเก ปณฺฑาภาวนาธิกาวเร

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา

อายุคนธาตุนิทฺเทโส นาม

ในวิสุทฺธิมรรคอันข้าพเจ้ารจนมาแล้ว

ปณฺณรสมิ ปริจฺเจโท.

เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

๑๖. อินทรีย์สัจจนิทเทศ

อินทรีย์วิตุถารกถา

๕๒๕. ธาตุนี้ อนนตรํ อุกุทธิกุฐานิ
 ปน อินทรีย์านีติ พาวีสตินุทริยานิ
 จกขุณทริยํ โสติณทริยํ มานินทริยํ
 ชิวหิณทริยํ กายินทริยํ มนินทริยํ
 อิตถินทริยํ ปุริสินทริยํ ชีวิตินทริยํ
 สุขินทริยํ ทุกخينทริยํ โสมนัสสินทริยํ
 โทมนัสสินทริยํ อุกเปกخينทริยํ สทุทธินทริยํ
 วัริยินทริยํ สติณทริยํ สมาธิณทริยํ
 ปณณินทริยํ อนนตฺตณฺณสฺสามิตินทริยํ^๑
 อณณินทริยํ อณฺณาตาวิณทริยณฺติ. ตตฺถ :

อตุถโต ลกฺขณาทีหิ
 กมโต จ วิชานียา
 เกทาเกทา ตถา กิจฺจา
 ภูมิตโต จ วินิจฺฉยํ.

๑๖. อินทรีย์สัจจนิทเทศ

กถาว่าด้วยคามพิสคารแห่งอินทรีย์

๕๒๕. ส่วนชื่อว่า อินทรีย์ทั้งหลาย
 ที่ได้ยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งธาตุทั้งหลาย
 ได้แก่อินทรีย์ ๒๒ คือจกขุณทริยํ โสติณทริยํ
 มานินทริยํ ชิวหิณทริยํ กายินทริยํ มนินทริยํ
 อิตถินทริยํ ปุริสินทริยํ ชีวิตินทริยํ สุขินทริยํ
 ทุกخينทริยํ โสมนัสสินทริยํ โทมนัสสินทริยํ
 อุกเปกخينทริยํ สทุทธินทริยํ วัริยินทริยํ
 สติณทริยํ สมาธิณทริยํ ปณณินทริยํ
 อนันฺตณฺณสฺสามิตินทริยํ อณฺณินทริยํ
 อณฺณาตาวิณทริยํ. ในอินทร์เหล่านั้น :

บัณฑิตพิงฺทราปวินิจฉัย โดยอรรถ
 โดยลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดย
 ความต่างกันและไม่ต่างกัน โดยกิจ
 และโดยภูมิ.

^๑ ก. อนนตฺตณฺณสฺสามิตินทริยํ.

ว่าโดยอรรถ

ตตุถ จกฺขาทินฺ ทาว จกฺขตฺตี ในบรรดาอินทรีเหล่านั้น เบื้องต้น
 จกฺขุติอาทินา นเยน อตุโถ ปกาสิโต. อรรถแห่งอินทรีทั้งหลาย มีจักขุเป็นต้น
 ปจฺฉิเมสุ ปน ตีสุ ปจฺฉิมิ ปุพฺพภาเค ข้าพเจ้าได้ประกาศไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า
 อนนฺธาคํ อมตํ ปทํ จตฺสจฺจธมฺมํ จกฺขตฺตี จกฺขุ (ธรรมชาติชื่อว่า จักขุ เพราะ
 วา ชานิสฺสามิตี เหวํ ปฏิปนฺนสฺส อรรถว่าเห็น). ส่วนในอินทรี ๓ ข้อหลัง
 อุกฺปชฺชนโต. อินฺทฺริยญฺจสมฺภวโต จ ข้อแรกตรัสเรียกว่า อนันฺธชาติญฺจสามี-
 อนนฺธชาติญฺจสามิตินฺทฺริยนฺติ วุตฺตํ. ทุตฺติยํ ดินทรี เพราะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วย
 อาชานนโต อินฺทฺริยญฺจสมฺภวโต จ คิดอย่างนี้ว่า เราจักรู้สมบัติหรือสัจธรรม
 อณฺณินฺทฺริยํ. ตติยํ อณฺณาตาวิโน จตฺสฺส ทั้ง ๔ ที่ยังไม่รู้ในส่วนเบื้องต้น และเพราะ
 สจฺเจสุ นิจฺจิตฺตภาณกิจฺจสฺส ชีณาสวสฺส มีอรรถแห่งอินทรีอยู่. ข้อที่ ๒ ตรัสเรียกว่า
 อุกฺปชฺชนโต อินฺทฺริยญฺจสมฺภวโต จ อณฺณินฺทฺริย เพราะความรู้ทั่วถึง และเพราะ
 อณฺณาตาวิโนทฺริยํ. มีอรรถว่าอินทรี. ข้อที่ ๓ ตรัสเรียกว่า
 อณฺณาตาวิโนทฺริย เพราะเกิดขึ้นแก่ท่านผู้รู้
 ทั่วถึง คือ แก่พระชีนาสพ ผู้มีกิจแห่งญาณ
 อันสำเร็จแล้วในสัจจะทั้ง ๔ และเพราะ
 มีอรรถว่าอินทรี.

โโก ปน เนลฺ อินฺทฺริยญฺโจ ก็ชื่อว่า อรรถของอินทรีแห่งอินทรี
 นามาคี. อินฺทฺลิจฺญฺโจ อินฺทฺริยญฺโจ. เหล่านั้นเป็นอย่างไร. ตอบว่า อรรถแห่ง

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วัสุทฺธมฺมรค ป.ท. ๕-๑๔

อินทเทสิตกุโจ อินทริยกุโจ. อินททิกุโจ
 อินทริยกุโจ. อินทสิกุโจ อินทริยกุโจ.
 อินทชุกุโจ อินทริยกุโจ. โส
 สพุโปปี อธิ ยถาโยคิ มุชชติ. ภควา
 หิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ปรมิสฺสรียภาวโต
 อินฺโท. กุสลากุสลฉจ กมฺมํ, กมฺเมสุ
 กสฺสจิจิ อิสฺสรียภาวโต. เตเนตฺถ
 กมฺมสฺสชานิตานิ ทาว อินฺทริยานิ
 กุสลากุสลํ กมฺมํ อุลฺลิงฺเคนฺติ. เตเน จ
 สิฏฺฐานํติ อินฺทลิ่งฺกุเจเน จ อินฺทสิฏฺฐเจเน
 จ อินฺทริยานิ. สพุพาเนว ปเนตานิ
 ภควตา ยถาภูตโต ปกาสิทานิ จ
 อภิสฺมพุทฺธานิ จาติ อินฺทเทสิตกุเจเน
 อินฺททิกุเจเน จ อินฺทริยานิ. เตเนว
 จ ภควตา มุณินฺเทน กานิจิ โคจราเสวนาย
 กานิจิ ภาวนาเสวนาย เสวิตานํติ
 อินฺทชุกุเจนาปิ อินฺทริยานิ.

อินทริยมีอรรถว่า เครื่องหมายของผู้เป็น
 ใหญ่. อรรถแห่งอินทริย มีอรรถว่าท่านผู้เป็น
 ใหญ่ แสดงไว้แล้ว. อรรถแห่งอินทริย มี
 อรรถว่า ท่านผู้เป็นใหญ่เห็นแล้ว. อรรถแห่ง
 อินทริย มีอรรถว่าสิ่งที่ใหญ่จัดแล้ว.
 อรรถแห่งอินทริย มีอรรถว่าท่านผู้เป็นใหญ่
 ใช้สอยแล้ว. อรรถแห่งอินทริยทั้งปวงนั้น
 ย่อมควรตามความเหมาะสมในอินทริยนิเทศ
 นี้. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า
 ชื่อว่า ทรงเป็นใหญ่ เพราะความที่พระองค์
 ทรงเป็นผู้ มีความเป็นใหญ่อย่างยอดเยี่ยม.
 อนึ่ง กุศลกรรมและอกุศลกรรม ก็ชื่อว่าเป็น
 ใหญ่เพราะใคร ๆ ไม่มีความเป็นใหญ่ใน
 กรรมทั้งหลาย. ด้วยเหตุนี้ เบื้องต้นใน
 อินทริยเหล่านี้ อินทริยทั้งหลายที่กรรมให้
 เกิด ย่อมประกาศกรรมที่เป็นกุศลและอกุศล.
 และอินทริยเหล่านั้น กรรมนั้นก็จัดขึ้นมา
 เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อินทริย เพราะ
 อรรถว่าเป็นเครื่องหมายของกรรม อันเป็น
 ใหญ่ และเพราะอรรถว่ากรรมที่เป็นใหญ่จัด

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ขึ้นมา. ก็อินทรีย์เหล่านี้ทั้งหมดแล พระผู้มี-
 พระภาคทรงประกาศแล้ว และทรงตรัสรู้
 แล้วด้วยพระองค์เอง ตามความเป็นจริง
 เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อินทรีย์ ด้วยอรรถ
 ว่า พระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่ทรงแสดงแล้ว
 และด้วยอรรถว่า พระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่
 ทรงเห็นแล้ว. อนึ่ง อินทรีย์ทั้งหลาย-
 อย่าง พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงเป็นจอมปราชญ์
 นั้นแล ทรงใช้สอยโดยใช่เป็นอารมณ์ อินทรีย์
 กลางอย่าง พระองค์ก็ได้ทรงใช้สอย โดยใช่
 ทางภาวนา เพราะเหตุนี้ อินทรีย์ทั้งหลาย
 จึงชื่อว่า เป็นอินทรีย์ แม้ด้วยอรรถว่าพระ-
 ผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นใหญ่ ทรงใช้สอยแล้ว.

อปัจ	อาธิปัจสงฺขาเตน	อีกอย่างหนึ่ง	อินทรีย์ทั้งหลายเหล่านี้
อิสฺสรียฎฺ เณาปี	เอตานิ อินฺทฺรียานิ.	ชื่อว่าอินทรีย์	แม้ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่
จกฺขุวิญญานาธิปฺปวตฺตติยํ	หิ จกฺขุชาทึนํ	กล่าวคือความเป็นอธิบดี.	จริงอยู่ ความ
สิทฺธมาธิปฺปจํ, ตสฺมี	ติกฺขุเช ติกฺขุชตฺตา	เป็นอธิบดีของจักขุเป็นต้น	สำเร็จแล้ว
มนฺเต จ มนฺตตฺตาติ.	อัย ตาเวตฺถ	ในเมื่อจักขุวิญญานเป็นต้นเป็นไป	เพราะ
อตฺถโต วินิจฺฉโย.		เมื่อจักขุวิญญานเป็นต้นนั้นแก่กล้า	อินทรีย์

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ก็แก่กล้า และเพราะเมื่อจักขุวิญญาณเป็นต้น
นั้นอ่อน อินทรีย์ก็อ่อนแล. นี่เป็นวินิจฉัย
โดยอรรถ ในอินทรีย์นิเทศน์ก่อน.

ว่าโดยลักษณะเป็นต้น

ลักษณาทิหิตี ลกฺขณรสปัจจุปฺภูฐาน-
ปทฺฐจฺานเนหิปี จกฺขาทินิ วิญฺจณฺ์
วิชานียาติ อตุโถ. ตานิ จ เนสึ
ลกฺขณาทินิ ขนฺธนิทฺเทเส วุคฺคตาเนว.
ปณฺณินทฺริยาทินิ หิ จตุตฺตาริ อตุถโต
อโมโทเยว. เสสานิ ตตุถ
สรูปเนวาคทานีติ?

ชื่อว่า โดยลักษณะเป็นต้น ความว่า
พึงทราบวินิจฉัยแห่งจักขุเป็นต้น แม้โดย
ลักษณะรสปัจจุปฺภูฐานและปทฺฐจฺานเนหิปี. ก็แล
ลักษณะเป็นต้นเหล่านั้น ของจักขุเป็นต้น
เหล่านั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วใน
ชั้นนิเทศน์แหละ. ก็อินทรีย์ทั้ง ๔ มี
บัญญัติเป็นต้น ว่าโดยอรรถก็คือ อโมทะ
นั่นเอง. อินทรีย์ที่เหลือ มาแล้วโดยสรูป
นั้นเทียว ในชั้นนิเทศน์แล.

ว่าโดยลำดับ

๕๒๖. กมโตติ อยมฺปิ เทสนากุ-
กโมว. ตตุถ อชฺฌตฺตธมฺม^๒ ปริณฺฬาย

๕๒๖. ชื่อว่า โดยลำดับ ความว่า
แม้ลำดับนี้ ก็เป็นลำดับแห่งเทศน์นั่นเอง.

^๑ ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสตี.

^๒ ฉ. อชฺฌตฺตธมฺเม.

อริยมุณีปฏิลาโก โทศีติ อุตฺตภาวปริยา- ในอินทรีย์เหล่านั้น อินทรีย์ทั้งหลาย
 ปนฺนานิ จกฺขุขุทฺริยาทีนึ ปจฺมํ เทสิตานึ. มีจักขุขุทฺริย์เป็นต้น ที่นับเนื่องด้วยอรรถภาพ
 โส ปน อุตฺตภาโว ยํ ฐมฺมํ อูปาทาย พระผู้มีพระภาคทรงแสดงก่อน ว่า เฉพาะ
 อิตฺถึตี วา ปุริโสตี วา สงฺขํ กจฺจติ, การได้อริยมุณี ย่อมมีด้วยการกำหนด
 อโย โสตี นิสฺสนฺตถํ ตโต อิตฺถินุทฺริย์ ฐธรรมอันเป็นภายใน. และอรรถภาพนั้น ถึง
 ปุริสีนุทฺริยญฺจ. โส ทฺวิโธปี ชีวิตินุทฺริย- การนับว่า เป็นหญิง หรือเป็นชาย เพราะ
 ปฏิพฺพชฺชุตฺตีติ ฌาปนตฺถํ ตโต ชีวิตินุทฺริย์. อาศัยกรรมใด เพื่อจะทรงชี้ว่า นี่เป็นธรรม
 ยาว ตสฺส ปวตฺติ, ตาว เอเตสํ นั้น ต่อจากนั้น จึงทรงแสดงอิตถินทรีย์ และ
 เวทยิตานํ อนิวตฺติ. ยญฺจ กิญฺจ เวทยิตํ, ปุริสีนทฺริย์. เพื่อจะทรงให้รู้ว่า แม้ธรรม
 สพฺพนตฺถํ ทฺกฺขุขุติ ฌาปนตฺถํ ตโต ทั้ง ๒ อย่างนั้น ก็มีความเป็นไปเนื่อง-
 สฺชินุทฺริยาทีนึ. ตนฺนึโรธตฺถํ ปน เอเต ด้วยชีวิตินทรีย์ ต่อจากนั้น จึงทรงแสดง
 ฐมฺมา ภาเวตฺตพฺพาคี ปฏิปตฺติทสฺสนตฺถํ ชีวิตินทฺริย์. เพื่อจะทรงให้ทราบว่า ความ
 ตโต สทฺธาทีนึ. อิมาย ปฏิปตฺติยา เป็นไปของชีวิตินทรีย์นั้น ยังมีอยู่เพียงใด
 เอส ฐมฺโม ปจฺมํ อุตฺตนิ ปาตุภาวตีติ ความไม่กลับแห่งความเสวยอารมณ์ เหล่านี้
 ปฏิปตฺติยา อโมฆภาวทสฺสนตฺถํ ตโต ก็มีอยู่เพียงนั้น และความเสวยอารมณ์
 อนนฺนตฺถาตฺถสฺสสามิตินุทฺริย์. ตสฺสเสว อย่างใดอย่างหนึ่ง ความเสวยอารมณ์นั้น
 ผลตฺตา ตโต อนนฺตรํ ภาเวตฺตพฺพตฺตา^๑ ทั้งหมดเป็นทุกข์ ดังนี้ ต่อจากนั้น จึงทรง
 จ ตโต อญฺญินุทฺริย์. ตโต ปรี ภาวนาย แสดงอินทรีย์ทั้งหลาย มีสฺชินทฺริย์เป็นต้น.
 อิมสฺส อธิกโม, อธิกเต จ ปนิมฺสมิ เพื่อจะทรงแสดงการปฏิบัติว่า ก็เพื่อจะดับ

^๑ ฉ. ภาเวตฺตพฺพโต.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นตฺถิ กิณฺจิ อุตฺตริ กรณียนฺติ ฌาปนตฺถิ ความเสวยอารมณ์นั้น ฟังบำเพ็ญธรรม
 อนุเต ปรมสฺสาสภุตฺติ อณฺเฆตาวิทฺธิริยํ เหล่านี้ ต่อจากนั้น จึงทรงแสดงอินทรีย์
 เทสิตฺตฺติ อยเมตฺถ กโม. ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น. เพื่อจะทรงแสดง
 ว่า การปฏิบัติไม่เปล่าประโยชน์ว่า ธรรมนี้
 ย่อมปรากฏในตนก่อนด้วยการปฏิบัตินี้ ต่อ-
 จากนั้น จึงทรงแสดงอนัญญาตัณฺณสฺสามิ-
 ตินทฺริยํ. เพราะความเป็นผลของอนัญญา-
 ตัณฺณสฺสามิตินทฺริยํนั้นเอง และเพราะเป็น
 ธรรมที่จะฟังบำเพ็ญติดต่อกันไปจากนั้น ต่อ-
 จากนั้น จึงทรงแสดงอัญญินทฺริยํ. เพื่อจะ
 ทรงให้รู้ว่า การบรรลุธรรมนี้ ย่อมมีด้วยการ
 เจริญ ต่อจากนั้นไป ก็และเมื่อบรรลุธรรมนี้
 แล้ว ไม่มีกิจอะไรที่จะฟังทำยิ่งขึ้นไปอีก
 จึงทรงแสดงอัญญาตาวิทฺธิริยํ อันเป็นความ
 เบาใจอย่างยอดเยี่ยมไว้ในข้อสุดท้าย นี้
 เป็นลำดับในเรื่องอินทรีย์นี้.

ว่าโดยความต่างกันและไม่ต่างกัน

ภททาภททาติ ชีวิตินทฺริยสฺเสว ข้อว่า โดยความต่างกันและไม่
 เจตฺถ ภทโท. ตํ ทิ รูปชีวิตินทฺริยํ ต่างกัน ความว่า ก็ในบรรดาอินทรีย์เหล่านี้

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อรูปชีวิตินทรีย์นุติ ทูวิธ โทติ. เสสนัน
อภโท เอวาติ เอวเมตถ เกทาเกทโต
วินิจฉย วิชานียา.

ชีวิตินทรีย์เท่านั้น มีความต่างกัน. เพราะ
ชีวิตินทรีย์นั้น มี ๒ อย่างคือ รูปชีวิตินทรีย์
อรูปชีวิตินทรีย์. อินทรีย์ที่เหลือไม่มีความ
ต่างกันเลยแล ในเรื่องอินทรีย์นี้ ฟังทราบ
วินิจฉย โดยความต่างกันและไม่ต่างกัน
ด้วยประการดังกล่าวมาดังนี้.

ว่าโดยกิจ

๕๒๗. กิจจาทิ กิมินุทริยานัน กิจจุนติ
เจ. จกขุณทริยสุส ตาว "จกขายตนัน
จกขุวิญญาณธาตุนยา ตัสสมปยุตตกานณจ
ธมฺมานัน อินุทริยปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ^๑
วจนโต ยํ ตํ อินุทริยปจฺจยภาเวน
สาเชตพฺพํ อุตฺตโน ติกฺขมนุทาภิภาเวน
จ จกขุวิญญาณาภิธมฺมานัน ติกฺขมนุทาภิ-
สงฺฆาตอุตฺตาคารานุวตฺตاپนํ, อิทํ กิจจํ.
เอวํ โสตฺฆานชิวหาภายานัน. มนินุทริยสุส
ปน สหชาติธมฺมานัน อุตฺตโน วสวตฺตاپนํ.
ชีวิตินุทริยสุส สหชาติธมฺมานุปาลนํ.

๕๒๗. ข้อว่า โดยกิจ มีอธิบายว่า
หากจะมีคำถามว่า อะไรเป็นกิจของอินทรีย์
ทั้งหลาย. ตอบว่า เพราะพระบาลีว่า
"จักขายตนะเป็นปัจจัยโดยอินทรีย์ปัจจัย แก่
จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่
สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น" ดังนี้ การยัง
ธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ให้เป็นไปตาม
อาการของตน กล่าวคือแข็งและอ่อนเป็นต้น
ที่จะพึงให้สำเร็จ โดยความเป็นอินทรีย์-
ปัจจัย และด้วยความที่ตนเป็นธรรมชาติแข็ง
และอ่อนเป็นต้น นั้นใด นี้เป็นกิจของ

^๑ อภ. ป. ๔๐/๑๐.

อิตฺถินฺทริยปริสฺสินฺทริยานํ อิตฺถิปุริสลิงค-
 นิमितฺตกุกฺกุตาภปการานุวิธานํ. สุขทุกข-
 โสมนสฺสโทมนสฺสสินฺทริยานํ สหชาตธมฺเม
 อภิกวิทฺวา ยถาสกํ โอฟาริกาการานุปาปนํ.
 อุกฺเขชินฺทริยสฺส สนฺตปณฺธิตมชฺชตฺตา-
 การานุปาปนํ. สทุธาทีนํ ปฏิปกฺขากภิกฺวานํ
 สมฺปยุตฺตธมฺมานนฺจ ปสนฺนาการาทิ-
 ภาวสมฺปาปนํ. อนนฺดาตณฺณสฺสามิตฺตินฺทริยสฺส
 สํโยชนฺตฺตยปฺปหานนฺจเวจฺจ สมฺปยุตฺตานนฺจ
 ตปฺปหานาภิกฺขภาวกรณฺม. อณฺณินฺทริยสฺส
 กามรากฺขยาปาทาทีนํ ตนฺุกรณฺปหานานิ
 เจจฺจ สหชาตानนฺจ อตฺตโน วสาณฺวตฺตาปนํ.
 อณฺณาตาวิณฺทริยสฺส สัพฺพกิจฺเจสฺสุ
 อุตฺตสฺสูกฺกปฺปหานนฺจ อมตฺตาภิกฺขภาวปฺจฺจยตา
 จ สมฺปยุตฺตานนฺติ เหวเมตฺถ กิจฺจโต
 วินิจฺฉยํ วิชานียา.

จักขุณทรีย์ก่อน. กิจของโสตินทรีย์
 ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายินทรีย์ ก็เป็น
 อย่างนี้. ส่วนการยังสหชาตธรรมทั้งหลาย
 ให้เป็นไปในอำนาจของตน เป็นกิจของ
 มนินทรีย์. การตามรักษาสหชาตธรรม เป็น
 กิจของชีวิตินทรีย์. การจัดแจงให้มีเครื่อง-
 หมายเพศ แจงอน มารยาทและอาการของ
 หญิงและชาย เป็นกิจของอิตถินทรีย์ และ
 ปริสสินทรีย์. การครอบงำสหชาตธรรมแล้ว
 ให้ลุถึงอาการที่หายไปตามตัวเอง เป็นกิจ
 ของสุขินทรีย์ ทุกชินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์และ
 โทมนัสสินทรีย์. การทำให้สหชาตธรรมลุถึง
 อาการสงบ ประณีต และเป็นกลาง เป็นกิจ
 ของอุปกชินทรีย์. การครอบงำธรรมที่เป็น
 ปฏิปักษ์ และการทำให้สัมปยุตธรรมทั้งหลาย
 ลุถึงอาการผ่องใสเป็นต้น เป็นกิจของ
 สัทธินทรีย์เป็นต้น. การละสังโยชน์ ๓ และ
 การกระทำสัมปยุตธรรม ให้บ่ายหน้าต่อ
 การละสังโยชน์ ๓ นั้น เป็นกิจของ
 อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์. การละโดยทำ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ให้กามราคะและพยาบาทเป็นต้นเบาบางลง และการทำให้สหชาติธรรมเป็นไปในอำนาจของตน เป็นกิจของอัญญอินทรีย์. การลดความขวนขวายในกิจทุกอย่าง และความ เป็นปัจจัย ให้สัมปยุตธรรมฝ่ายหน้าต่อมต- ธรรม เป็นกิจของอัญญาตาอินทรีย์ ฟังทราบ วิจัยโดยกิจในอินทรีย์เหล่านี้ ด้วยประ- การคั่งกล่าวมาจะนี้.

ว่าโดยภูมิ

๕๒๘. ภูมิโตติ จกฺขุโสตฺตฆานชิวหา-
กายอิตฺติปริสฺสชฺชทุกฺขโทมนสฺสสินฺทุรียานํ เจตฺต
กามาวจฺราเนว. มนินฺทุรียชฺชิวิตินฺทุรีย-
อุเปกฺขินฺทุรียานิ สทฺธาวิริยสตีสมาคิ-
ปถฺถินฺทุรียานิ จ จตฺตภูมิปรียาปนฺนานิ.
โสมนสฺสสินฺทุรียํ กามาวจฺรรูปาวจฺรโลกุตฺตร-
วเสน ภูมิตฺตยปรียาปนฺนํ. อวสาเน ตีณิ
โลกุตฺตรานาวาติ เอวเมตฺต ภูมิโตปิ
วิญฺจณํ วิชานียา. เอวํ हि วิชานนฺโต.

๕๒๘. ชื่อว่า โดยภูมิ ความว่า
ก็ในบรรดาอินทรีย์เหล่านี้ จักขุอินทรีย์
โสติอินทรีย์ ฆานินอินทรีย์ ชิวหินอินทรีย์ กายินอินทรีย์
อิตถินอินทรีย์ ปริสสินอินทรีย์ สุขินอินทรีย์ ทุกขินอินทรีย์
และโทมนัสสินอินทรีย์ เป็นกามาวจรภูมิ
อย่างเดียวกัน. มนินอินทรีย์ ชิวิตินอินทรีย์
อุเปกขินอินทรีย์ และสัทธินอินทรีย์ วิริยอินทรีย์
สตีอินทรีย์ สมาคินอินทรีย์ ปถถอินทรีย์ เป็น
อินทรีย์ที่นับเนื่องในภูมิทั้ง ๔. โสมนัสสินอินทรีย์
นับเนื่องในภูมิทั้ง ๓ คือ กามาวจรภูมิ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

รูปาวจรภูมิ และโลกุตรภูมิ. อินทรีย์ ๓
ในตอนที่ห้า เป็นโลกุตรภูมิอย่างเดี่ยว พึง
ทราบวินิจฉัย แม้โดยภูมิ ในอินทรีย์เหล่านี้
ด้วยประการดังกล่าวมานี้.

ส่วกพหุโล ภิกขุ
จิต อินทรีย์ส่วเร
อินทรีย์ยานิ ปริณาย
ทุกขส่นตํ กริสสตีติ.

ด้วยว่า ภิกษุเมื่อรู้อย่างนี้ จักเป็นผู้
มากไปด้วยความสลัดใจ ตั้งอยู่ใน
อินทรีย์สังวร กำหนดรู้อินทรีย์
ทั้งหลายแล้ว กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้
แล.

อิหิ อินทรีย์ยานิ วิตุถารกถามุขิ.

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดาร
แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย.

.. สจจวิตุถารกถา

กถาว่าด้วยความพิสดารแห่งสังจจะ

๕๒๙. ตทนนตรานิ ปน สจจจันตี
จตุตถาริ อริยสจจจันนิ ทุกขิ อริยสจจจ, นั้น

๕๒๙. ก็ชื่อว่า สังจจะ ถัดจากอินทรีย์
ได้แก่อริยสังจ ๔ คือ ทุกขอริยสังจ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระกัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทุกขสมุทย^๑ อริยสัจ^๑, ทุกขนิโรธ^๒ ทุกขสมุทัยอริยสัง ทุกขนิโรธอริยสัง ทุกข-
 อริยสัจ^๑, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง. ในอริยสัง
 อริยสัจจุนตี. ตตถ : ทั้ง ๔ นั้น :

วิภาคโต นิพพจน-
 ลกขณาทีปปเภทโต
 อตถตถุทธารโต เจว
 อานุาธิกโต ตถา.
 กมโต ชาตืออาทีน
 นิจฺจยา ณาณกิจฺจโต
 ๓
 อนฺโตคคานํ ปเภทา
 อูปมาโต จตฺตูกโต.
 สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
 สภาควิสภาคโต
 วินิจฺจโย เวทิตฺตฺตฺต
 วิณฺณนา สาสนทุกฺกเม.

บัณฑิตผู้รู้แจ้ง ฟังทราบวินิจฉัยใน
 ลำดับคำสอน โดยวิภาค ๑ โดย
 วิเคราะห์ศัพท์ ๑ โดยประเภท มี
 ลักษณะเป็นต้น ๑ โดยอรรถ ๑ โดย
 การยกความหมายขึ้น ๑ โดยไม่หย่อน
 ไม่ยิ่ง ๑. โดยลำดับ ๑ โดยวินิจฉัย
 ธรรมชาติเป็นต้น ๑ โดยกิจแห่งญาณ
 ๑ โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่
 อยู่ภายใน ๑ โดยอุปมา ๑ โดยจตุกกะ
 ๑. โดยเป็นสภาพว่างเปล่า ๑ โดย
 เป็นธรรมอย่างเดียวเป็นต้น ๑ โดย
 มีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน ๑.

^๑ ส. อ. ม. ทุกขสมุทย.
^๒ ส. อ. ทุกขนิโรธ.
^๓ ฉ. อนฺโตคคานํ, เอวมุปริปี.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๒๓๔๕๖๗๘๙๑๐๑๑๒๑๓๑๔๑๕๑๖๑๗๑๘๑๙๒๐๒๑๒๒๒๓๒๔๒๕๒๖๒๗๒๘๒๙๓๐๓๑๓๒๓๓๓๔๓๕๓๖๓๗๓๘๓๙๔๐๔๑๔๒๔๓๔๔๔๕๔๖๔๗๔๘๔๙๕๐๕๑๕๒๕๓๕๔๕๕๕๖๕๗๕๘๕๙๖๐๖๑๖๒๖๓๖๔๖๕๖๖๖๗๖๘๖๙๗๐๗๑๗๒๗๓๗๔๗๕๗๖๗๗๗๘๗๙๘๐๘๑๘๒๘๓๘๔๘๕๘๖๘๗๘๘๘๙๙๐๙๑๙๒๙๓๙๔๙๕๙๖๙๗๙๘๙๙๑๐๐

ว่าโดยวิภาค

ตตถ วิภาคโตติ ทุกขาทินี หิ ในหัวข้อเหล่านั้น ชื่อว่า โดยวิภาค
 จตุตตารโ จตุตตารโ อตถา วิกตต ความว่า ก็อรรถแห่งอริยสังข์มีทุกข์เป็นต้น
 ตถา อวิตถา อนนณตถา, เย ทุกขาทินี ซึ่งท่านผู้ตรัสรู้ทุกข์เป็นต้น พึงตรัสรู้ พระ
 อภิสเมนุเตหิ อภิสเมตพพา. ยถาท ผู้มีพระภาค ทรงจำแนกไว้สังจะละ ๔ ๑
 "ทุกขสฺส ปิพณฺฏโจ สงฺขตฺฏโจ สนฺตปาฏโจ เป็นอรรถที่แท้จริง ไม่ผิด ไม่ใช่เป็นอย่าง-
วิปริณามฺฏโจ, อิม จตุตตารโ ทุกขสฺส อื่น. ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า "ทุกข์ มีอรรถ
ทุกฺขญฺจ ตถา อวิตถา อนนณตถา. คือความบีบคั้น มีอรรถว่าเป็นสังขตะ (คือ
สมุทฺยสฺส อายุหนฺฏโจ นิทานฺฏโจ อันปัจจัยปรุงแต่ง) มีอรรถคือความเร่าร้อน
สํโยคฺฏโจ ปฺลิวฺทญฺโจ. นิโรธสฺส มีอรรถคือความแปรปรวน มีอรรถแห่งทุกข์
นิสฺสรณฺฏโจ วิเวกฺฏโจ อสฺสงฺขตฺฏโจ ของทุกข์ ๔ ประการอย่างแท้จริง ไม่ผิด
อมตฺฏโจ. มคฺคสฺส นियฺยานฺฏโจ เหตุฏฺโจ ไม่ใช่เป็นอย่างอื่น. สมุทฺย มีอรรถว่า
ทสฺสนฺฏโจ อธิปเตยฺยญฺโจ. อิม ประมวลไว้ มีอรรถว่าก่อเหตุ มีอรรถว่า
จตุตตารโ มคฺคสฺส มคฺคญฺจ ตถา ผูกไว้ มีอรรถว่าพัวพัน. นิโรธ มีอรรถว่า
อวิตถา อนนณตถา"^๑ ตถา "ทุกขสฺส เป็นที่สลัดออกไป มีอรรถว่าสังกัด มีอรรถว่า
ปิพณฺฏโจ สงฺขตฺฏโจ สนฺตปาฏโจ เป็นอสังขตะ มีอรรถว่าเป็นอมตะ. มรรค
วิปริณามฺฏโจ อภิสมยฺญโจ"^๒ เอวมาหิ. มีอรรถว่าเป็นเครื่องนำออกไปจากทุกข์ มี
อิติ เอว วิกตฺตานํ จตุณฺนํ จตุณฺนํ อรรถว่าเป็นเหตุ มีอรรถว่าเป็นทัสสนะ

^๑ ชุ. ป. ๓๑/๔๔๔.

^๒ ชุ. ป. ๓๑/๔๔๓.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อตุถานัน วเสณ ทุกขาทินี เวทิตพพานีติ.
อัย ตาเวตุถ วิภาคโต วินิจจโย.

(เครื่องเห็น) มีธรรมดาว่าเป็นอหิบดี. นี้ธรรมดาแห่งมรรคของมรรค ๔ ประการ อย่างแท้จริง ไม่ผิด ไม่ใช่เป็นอย่างอื่น". อนึ่ง ครัสไวม้าอาทಿಯานี้ว่า "ทุกข์ มีธรรมดาบีบคั้น มีธรรมดาเป็นสังขตะ มีธรรมดาคือความเร่าร้อน มีธรรมดาคือความแปรปรวน มีธรรมดาคือสิ่งที่พึงตรัสรู้". บัณฑิตพึงทราบทุกข์เป็นต้น ด้วยอำนาจธรรมดาสัจจะละ ๔ ที่พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกไว้อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล. นี้เป็นวินิจฉัยโดยวิภาคในอริยสัจนี้ก่อน.

**ว่าโดยวิเคราะห์ศัพท์
และโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น**

๕๓๐. นิพพจนลกฺขณาทีปุปเภทโตติ
เอตุถ ปน นิพพจนโต ตาว อิต หุ-อิตี
อัย สหุโท กุจฺฉิตเต ทิสฺสตี. กุจฺฉิตฺ ทิ
ปุตฺตํ หุปฺปุตฺตโตติ วทนฺตี. ขิ-สหุโท ปน
ตุจฺเจ. ตุจฺฉํ ทิ อากาสกั "ชนฺ"ติ
วฺจฺจตี. อิทฺถจฺ ปรมสฺสจฺจํ กุจฺฉิตฺ

๕๓๐. ก็ในชื่อว่า โดยวิเคราะห์ศัพท์
และโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น นี้ว่า
โดยวิเคราะห์ศัพท์ก่อน
วิเคราะห์ศัพท์ทุกข์
ศัพท์ว่า หุ นี้ ในคำว่า ทุกข์ นี้ ย่อมปรากฏ
ในความว่าน่าเกลียด. จริงอยู่ คนทั้งหลาย

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อเนกอุปททวาทีฏฐานโต. ตุจฺฉิ พาลชน-
 ปริกปิตตฺฐวสุสฺสชตฺตภาววิรหิตโต. ตสฺมา
 กุจฺฉิตตฺตา ตุจฺฉตฺตา จ ทุกฺขนฺติ วุจฺจติ.

เรียกบุตรที่น่าเกลียดว่า ทุปฺปุตฺต (ลูกน่า-
 เกลียด). ส่วนศัพท์ว่า ขิ ปรากฏในความ
 ว่างเปล่า. จริงอยู่ อากาศที่ว่างเปล่า
 เขาเรียกว่า "ขิ". ก็สังขะที่ ๑ นี้ ชื่อว่า
 น่าเกลียด เพราะเป็นที่ตั้งของอุปทวะมิใช่
 น้อยเป็นต้น. ชื่อว่าว่างเปล่า เพราะเว้น
 จากความเป็นของยั่งยืน เป็นของงาม เป็น
 ความสุขและเป็นอิตตา ที่คนพาลกำหนดกัน.
 เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียก
 ว่า ทุกฺขะ เพราะน่าเกลียดและเพราะ
 ว่างเปล่า.

วิเคราะห์ศัพท์ทุกขสมุทัย

สํ-อิตฺติ จ อຍํ สทฺโท "สมากโม
 สเมตฺนุ"^๑ ติอาทีสุ^๑ สํโยคํ ทีเปติ. อุ-อิตฺติ
อຍํ "อุปฺปนฺนํ อุทิตฺนุ"^๒ ติอาทีสุ^๒ อุปฺปตฺติ.
อຍ-สทฺโท การณ์ ทีเปติ. อิทฺถจาปิ
หุติยสจฺจํ - อวเสสฺสปลฺจยสฺมาโยเก สตี

ก็ศัพท์ว่า สํ นี้ ย่อมแสดงความ
 ประกอบกันเข้า เช่นในคำว่า "สมากโม
 (มาพร้อม) สเมตฺ (ถึงพร้อม)" เป็นต้น.
 ศัพท์ว่า อุ นี้ ย่อมแสดงความอุปติ เช่นใน
 คำว่า "อุปฺปนฺนํ (เกิดขึ้นแล้ว) อุทิตฺ (ตั้ง

^๑ ที. มหา. ๑๐/๓๔๒, อภี. วิ. ๓๕/๑๒๔.

^๒ อภี. สํ. ๓๔/๔, วิ. มหา. ๔/๑๔๑.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทุกขสฺสํปตฺติการณํ. อิติ ทุกขสฺสํ สํโยเค ขึ้นแล้ว)" เป็นต้น. ศัพท์ว่า อโย ย่อมแสดง
อุปตฺติการณตฺตา ทุกขสมุทฺยนิ วฺจจติ. เหตุ. ก็สัจจะที่ ๒ แม้นี้ เป็นเหตุอุบัติแห่ง
ทุกข ในเมื่อมีความประกอบพร้อม ด้วยปัจจัย
ที่เหลือ. พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า
ทุกขสมุทฺย เพราะเป็นเหตุอุบัติแห่งทุกข
ในเมื่อประกอบพร้อม ด้วยประการฉะนี้.

วิเคราะห์ศัพท์ทุกขนิโรธ

ตฺติยสจฺจํ ปน ยสฺมา นิ-สฺสโท ส่วนสัจจะที่ ๓ เพราะศัพท์ว่า นิ
อภาวํ, โรธ-สฺสโท จ จารกํ ที่เปติ. ย่อมแสดงความไม่มี และศัพท์ว่า โรธะ
ตฺสฺมา อภาโว เอตฺถ สํสารจากรกสงฺขาทสฺส ย่อมแสดงถึงทุก. เพราะฉะนั้นในสัจจะที่ ๓
ทุกฺขโรธสฺส สพฺพคตีสฺสณฺนตฺตา, สมธิกเต นี้ ไม่มีทุกแห่งทุกข กล่าวคือ ทุกคือ
วา ตฺสฺมี สํสารจากรกสงฺขาทสฺส สงฺสาร เพราะเป็นความว่างเปล่าจากคติ
ทุกฺขโรธสฺส อภาโว โหติ, ทั้งปวง หรือเมื่อบรรลุสัจจะที่ ๓ นั้นแล้ว ก็
ตฺปฺปฏิปกฺขตฺตาติปิ ทุกฺขนิโรธนฺติ วฺจจติ. จะไม่มีทุกแห่งทุกข กล่าวคือ ทุกคือสงฺสาร
ทุกฺขสฺส วา อนุปฺปาทนิโรธปฺจฺยตฺตา พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า ทุกฺขนิโรธ
ทุกฺขนิโรธนฺติ. แม้เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกขนั้น. หรือ
จักเรียกว่า ทุกฺขนิโรธ เพราะเป็นปัจจัย
แห่งความดับอย่างไม่เกิดขึ้นแห่งทุกข.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิเคราะห์ศัพท์ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

จตุตถสังจํ ปน ยสฺมา เอตํ หนึ่ง สังจจะที่ ๔ ตรัสเรียกว่า ทุกข-
 ทุกขนิโรธํ กุจฺจติ อารมฺมณวเสน นิโรธคามินีปฏิปทา เพราะสังจจะนี้ดำเนินไป
 ตทภิมุขีภุตตฺตา, ปฏิปทา จ โหติ สู่ความดับทุกข์ เพราะบ่ายหน้าไปสู่ความ
 ทุกขนิโรธปฺปตฺติยา. ตสฺมา ทุกขนิโรธ- ดับทุกข์นั้น โดยที่(มีทุกขนิโรธนั้น) เป็น
 คามินีปฏิปทาติ วุจฺจติ. อารมณฺ. และเป็นปฏิปทาแห่งการบรรล
 ทุกขนิโรธ.

วิเคราะห์ศัพท์อริยสัง

๕๓๑. ยสฺมา ปเนตานิ พุทฺธาทโย ๕๓๑. ก็เพราะพระอริยะทั้งหลาย มี
 อริยา ปฏิวิชฺฌนฺติ, ตสฺมา อริยสังจฺจานีติ พระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมแทงตลอดสังจจะ
 วุจฺจนฺติ. ยถา "จตุตถารีมานิ ภิกฺขเว เหล่านี้ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียก
 อริยสังจฺจานิ. กตมานิ ฯเปฯ อิมานิ โข ว่า อริยสัง. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษ
 ภิกฺขเว จตุตถาริ อริยสังจฺจานิ. อริยา ึ่งทั้งหลาย อริยสัง ๔ อย่างเหล่านี้. อริยสัง
 อิมานิ ปฏิวิชฺฌนฺติ, ตสฺมา อริยสังจฺจานีติ ๔ เป็นไฉน คือ ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย
 วุจฺจนฺตี"ติ. อปิจ อริยสฺส สจฺจานีติปิ อริยสัง ๔ เหล่านี้แล. พระอริยะทั้งหลาย
 อริยสังจฺจานิ. ยถา "สทฺเวเก ย่อมแทงตลอดอริยสัง ๔ นี้ ฉะนั้น เราจึง
 โลเก ฯเปฯ มนุสฺสํสา ย ตถาคโต เรียกว่า อริยสัง". อีกประการหนึ่ง ชื่อว่า
 อริโย, ตสฺมา อริยสังจฺจานีติ วุจฺจนฺตี"ติ? อริยสัง เพราะอรรถว่าเป็นสังจจะของ

๑ ส. มหา. ๑๔/๕๔๕.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อถวา เอเตส อภิสัมพุทธตฺตา พระอริยะก็มี. ดังที่ตรัสไว้ว่า "ตถาคต อริยภาวสีทฺธิโตปิ อริยสจฺจานิ. ยถา เป็นอริยะในหมู่สัตว์ มีเทวดาและมนุษย์ "อิเมสฺ โข ภิกฺขเว จตฺตุนฺนํ อริยสจฺจานํ พร้อมทั้งสมณะและพราหมณ์ ในโลกกับด้วย ยถาภูตํ อภิสัมพุทธตฺตา ตถาคโต อรหํ เทวดา มาร พรหม ฉะนั้น จึงเรียกว่า สัมมาสัมพุทธโธ อริโยติ วุจฺจตี"^๑ อริยสัง". อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอริยสัง แม้ อปิ จ โข ปน อริยานิ สจฺจานีติ เพราะสำเร็จความเป็นอริยะ เพราะสังขะ เหล่านี้ อันพระอริยะตรัสรู้แล้ว. ดังที่ตรัส อริยสจฺจานิ. อริยานีติ ตถานิ อวิตถานิ ไว้ว่า "อูกรภิกฺษุทั้งหลาย ตถาคตอรหฺนต- อวิสฺวาทกานีติ อตุโธ. ยถา "อิมานิ อูกรภิกฺษุทั้งหลาย ตถาคตอรหฺนต- โข ภิกฺขเว จตฺตาริ อริยสจฺจานิ สัมมาสัมพุทธเจ้า อันชาวโลกย่อมเรียกว่า ตถานิ อวิตถานิ อนนฺตถานิ, ตสฺมา อริยะ เพราะเป็นผู้ตรัสรู้อริยสัง ๔ นี้แล อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตี"^๒ เหวเมตฺถ ตามเป็นจริง" ดังนี้. ก็อีกอย่างหนึ่งแล นิพฺพจนโต วินิจฺฉโย เวทิตฺตฺโพ. ชื่อว่าอริยสัง เพราะอรรถว่าเป็นสังขะ ที่แท้จริงก็มี. คำว่า อริยะ มีความหมายว่า แท้จริง ไม่ผิด ไม่คลาดเคลื่อน. ดังที่ตรัส ไว้ว่า "อูกรภิกฺษุทั้งหลาย อริยสัง ๔ เหล่านี้แล เป็นของแท้จริง ไม่ผิด ไม่ใช่ เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น เราจึงเรียกว่า

^๑ ส. มหา. ๑๔/๕๔๓.

^๒ ส. มหา. ๑๔/๕๔๕.

อริยสังข". พึงทราบวินิจฉัย โดยวิเคราะห์ ศัพท์ในอริยสังขนี้ อย่างนี้.

ว่าโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น

๕๓๒. กถ ลกขณาทีปประเภทโต ?
เอตถ ที พาธนลกขณ ทุกขสังข,
สนฺตาปนรสัง, ปวตฺตูปจฺจุปฏฺฐาน.
ปภวลกขณ สมุทยสังข, อนุปฺจเจตฺถกรณรสัง,
ปฺลิตฺโธปจฺจุปฏฺฐาน. สนฺติลกขณ
นโรธสังข, อจฺจุตฺตรสัง, อนิมิตฺตูปจฺจุปฏฺฐาน.
นียฺยานลกขณ มคฺคสังข กิลเลสฺปฺปทาน-
กรณรสัง, วฏฺฏานูปจฺจุปฏฺฐาน. อปีจ
ปวตฺตูปวตฺตตนนินฺวตฺตินินฺวตฺตตนลกขณานิ ปฏฺ-
ปาฎิยา. ตถา สงฺขตตณฺหาอสงฺขตทสฺสน-
ลกขณานิ จาทิ เอวเมตฺถ ลกขณาทีป-
ประเภทโต วินิจฉัยโย เวทิตฺพโพ.

๕๓๒. โดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น
เป็นอย่างไร ? ก็ในอริยสังขทั้ง ๔ นี้
ทุกขสังข มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ มี
ความทำให้เค็คร้อนเป็นรส มีความ
เป็นไปเป็นปัจจุปัฏฐาน. สมุทัยสังข มีความ
ก่อให้เกิดเป็นลักษณะ มีการกระทำไม่ให้
ขาดสายเป็นรส มีความพัวพันเป็นปัจจุ-
ปัฏฐาน. นโรธสังข มีความสงบเป็นลักษณะ
มีความไม่เคลื่อนไหวเป็นรส มีความเป็น
ธรรมชาติไม่มีนิमितเป็นปัจจุปัฏฐาน. มรรคสังข
มีความออกไปเป็นลักษณะ มีการกระทำ
ความละกิเลสเป็นรส มีความออกไปเป็น
ปัจจุปัฏฐาน. อีกอย่างหนึ่ง อริยสังขทั้ง ๔
นี้ มีความเป็นไป ความเป็นเหตุให้ เป็นไป
ความกลับ และความเป็นเหตุให้กลับเป็น
ลักษณะตามลำดับ . และมีความเป็นธรรมชาติ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อันปัจจัยปรุงแต่ง ความทะยานอยาก ความ
เป็นธรรมชาติอันปัจจัยไม่ได้ปรุงแต่ง และ
ความเห็นเป็นลักษณะ โดยลำดับเหมือนกัน
พึงทราบวินิจฉัย โดยประเภทมีลักษณะ
เป็นต้น ในอริยสังขทั้ง ๔ นี้ อย่างนี้ ด้วย
ประการดังกล่าวมาจะนี้.

ว่าโดยอรรถ และโดยการยกความหมายขึ้น

๕๓๓. อตุตฺตทฺธชาโร เจวาทิ
เอตฺถ ปน อตุตฺโต ตาว โภ สจฺจภูโจติ
เจ. โย ปณฺณาจกฺขณา อูปริกฺขมานานํ
มายาว วิปริโต, มรีจิว วิสฺวาทโก,
ติตฺถิยานํ อตุตฺตาว อนุปฺลพฺภสฺสาโว จ
น โหติ, อถ โข พาธนฺนฺปภวสนฺติ-
นियฺยานนฺนฺปกาเรน ตจฺจาวิปรีตฺตภาเวน
อริยญาณสฺส โคจโร โหติเยว. เอส
อภฺกิลกฺขณํ วิย โลกปทฺติ วิย จ
ตจฺจาวิปรีตฺตภาโว สจฺจภูโจติ
เวทิตฺตฺโพ. ยถา "อิทํ ทุกฺขนฺติ

๕๓๓. ก็ในชื่อว่า โดยอรรถและ
โดยการยกความหมายขึ้น นี้ จะว่าโดยอรรถ
ก่อน หากจะถามว่า อะไรเป็นอรรถของ
สังขะ. มีคำตอบว่า สภาวะใด เมื่อคน
ทั้งหลายเข้าไปพิจารณาอยู่ ด้วยปัญญาจัก
ก็เป็นสภาวะที่ไม่วิปริต เหมือนอย่างการ
เล่นกล เป็นสภาวะที่ไม่คลาดเคลื่อน
เหมือนอย่างพับแตก และเป็นสภาวะที่
ไม่เข้าไปได้ เหมือนอย่างอัครตาของพวก-
เดียรฉัตร, แท้ที่จริง ย่อมเป็นอารมณ์แห่ง
อริยญาณ โดยความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริต

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ภิกขเว ตถเมตํ อวิตถเมตํ และเป็นความจริง อันมีประการที่เบียด-
 อนาคตเมตนา^๑ วิตุถาโร. อปิจ : เบียดก่อให้เกิดขึ้น สงบ และนำออกไป.
 ความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริตและเป็นความ
 จริง เหมือนลักษณะของไฟ และเหมือนปกติ
 ของโลก นั้น พึงทราบว่าเป็นอรรถของ
 สังขะ. ดังที่ตรัสไว้ว่า "คฺกุรภิกษุทั้งหลาย
 คำว่า นี้ทุกข์ นั้นเป็นของแท้จริง ไม่ผิด
 ไม่ใช่เป็นอย่างอื่น" ความพิสดาร ก็พึงนำ
 มากล่าวต่อไป. อีกประการหนึ่ง :

นาพาทกํ ยโต ทุกฺขํ

ทุกฺขา อณฺเฑ น พาทกํ

พาทกตฺตนิยามเณ

ตโต สจฺจมิตํ มตํ.

ตํ วินา นาณฺหโต ทุกฺขํ

น โหติ น จ ตนฺตโต

ทุกฺขเหตุนิยามเณ

อิตติ สจฺจํ วิสตุตฺติกา.

เพราะทุกข์ที่เป็นตัวไม่เบียด-
 เบียด ห้ามมิให้ สิ่งอื่นจากทุกข์ ที่จะ
 เบียดเบียดก็ไม่มี ฉะนั้น ทุกข์นี้ จึง
 ตรัสให้ชื่อว่าสังขะ ด้วยความแน่นอน
 แห่งทุกข์ ซึ่งเป็นตัวเบียดเบียด.

วันคณฺหานั้น ทุกข์จะเกิดจากสิ่งอื่น
 ก็ไม่มี และทุกข์นั้น จะไม่มีแต่คณฺหา
 นั้นก็หาไม่ ฉะนั้น คณฺหาตัวซัดส่ายไป
 ในอารมณ์ต่าง ๆ จึงตรัสให้ชื่อว่า

^๑ ส. มหา. ๑๔/๕๓๔.

นาถณา นิพพานโต สุนติ
 สุนติ น จ น ตี ยโต
 สุนตภาวนิยามน
 ตโต สจฺจมิตฺ มตฺ.

มกุคา อณฺเฑ น นิยุยานํ
 อนิยุยานโน น จาปิ โส
 ตจฺจนิยุยานภาวตฺตา
 อิติ โส สจฺจสมฺมโต.

อิติ ตจฺจาวิปุลลาส-
 ภูตภาวํ จตฺตฺสูวปี
 หุคฺชาทีสุ วิเสเสน
 สจฺจจฺจํ อาหุ ปณฺติตาติ.

เอวมตฺตโต วินิจฺจโย เวทิตฺพุโพ.

พินฺทรานวินิจฺฉัย โดยอรรดอย่างนี้.

สัจจะ ด้วยความแน่นอนว่าเป็นเหตุ
 แห่งทุกข์.

เพราะความสงบอันจากนิพพาน ไม่มี
 และนิพพานนั้น ที่จะไม่สงบก็หาไม่มี
 ฉะนั้น นิพพานนี้ จึงตรัสให้ชื่อว่า
 สัจจะ ด้วยความแน่นอนว่าเป็น
 ธรรมชาติสงบ.

เพราะเครื่องนำออกไป อัน
 จากมรรค หาไม่มี และแม้มรรคนั้น
 ที่จะไม่ใช้เครื่องนำออกไปจากภพ ก็
 หาไม่มี ฉะนั้น มรรคนั้น จึงตรัสให้
 ชื่อว่าสัจจะ เพราะความเป็นธรรม
 เครื่องนำออกไปจากภพ อย่างแท้-
 จริง.

บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวความเป็น
 ของแท้ไม่วิปลาส และเป็นความจริง
 ว่าเป็นอรรถของสัจจะ ในอริยสัจแม้
 ทั้ง ๔ มีทุกข์เป็นต้นโดยพิเศษ ด้วย
 ประการฉะนี้แล.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ว่าโดยการยกความหมายขึ้น

๕๓๔. กถิ อุตตฺตฺตฺตฺตฺตฺ. อธิ อัย
สจฺจ-สทฺโท อเนเกสฺ อตฺเตสฺ ทิสฺสติ.
 เสยฺยถึทึ "สจฺจํ ภณฺเณ น กุชฺฌเยยฺยา"^๑ติ-
 อาทิสฺ^๑ วาจาสจฺเจ. "สจฺเจ จิตฺตา
 สมณพฺรหฺมณา จา"^๒ติอาทิสฺ^๒ วิรติสจฺเจ.

๕๓๔. ว่าโดยการยกความหมายขึ้น
 เป็นอย่างไร. สังขะศัพท์นี้ ในอริยสังขนี้
 ย่อมปรากฏในความหมายหลายอย่าง. ดัง
 ตัวอย่างเช่น ปรากฏในความหมายว่า
 วาจาสังข เช่นในประโยคทั้งหลายเป็นต้นว่า
 "ฟังพูดคำจริง ไม่ฟังโกธ". ปรากฏใน
 ความหมายว่า วิรติสังข เช่นในประโยค
 ทั้งหลายเป็นต้นว่า "สมณพราหมณ์ทั้งหลาย
 ตั้งอยู่ในสังขะ". ปรากฏในความหมายว่า
 ทิฏฐิสังข เช่นในประโยคทั้งหลายเป็นต้นว่า

"กสฺมา นุ สจฺจานิ วทฺนฺติ นานา
 ปวาทิยาเส กุสลาวทานา"^๑ติ-

"เพราะเหตุไรหนอ พวกสมณ-
 พราหมณ์ จึงกล่าวสังขจะต่าง ๆ กัน
 คือเป็นผู้อ้างตน ว่าเป็นคนฉลาด
 กล่าวยืนยันอย่างผิด ๆ".

^๑ พ. ๖. ๒๕/๔๕.

^๒ พ. ๖. ๒๕/๑๔๐.

อาทีสุ^๑ ทิฏฐิสัจจะ. "เอกัง ทิ สัจจं ปราภุในความหมายว่า ปรมัตถสังข คือ
 น ทุตินน^๒ติอาทีสุ^๒ ปรมตถสัจจะ นิพพานและมรรค เช่นในประโยคทั้งหลาย
 นิพพานเน เจว มคฺเค จ. "จตุณฺน เป็นต้นว่า "สังขะ มีอย่างเดียวกันเท่านั้น
 สัจจัน^๓ กติ กุสลา^๔ติอาทีสุ^๔ อริยสัจจะ. มิใช่มีอย่างอื่นที่ ๒". ปราภุในความหมายว่า
 สุวามิธาปิ อริยสัจจะ วุตตตีติ อริยสังข เช่น ในประโยคทั้งหลายเป็นต้นว่า
 เอวเมตถ อตฺตทฺธารโศปิ วินิจฺฉโย "บรรดาสังขะทั้ง ๔ สังขะที่เป็นกุศล
 เวทิตพฺโพ. เท่าไร". แม้ในที่นี้ ศัพท์ว่า สังขะนั้น
 เป็นไปในความหมายว่าอริยสังขแล พึงทราบ
 วินิจฉัย แม้โดยการยกความหมายขึ้น ใน
 อริยสังขนี้ ด้วยประการดังกล่าวมานี้.

ว่าโดยไมหยอนไมยง

๕๓๕. อนุนาธิกโตติ กสฺมา ปน ๕๓๕. ชื่อว่า โดยไมหยอนไมยง มี
 จตุตาเรว อริยสัจจันนิ วุตตานิ อธิบายดังต่อไปนี้ หากจะมีคำถามว่า
 อนุนานิ อนธิกานีติ เจ. อณฺณสุสาสฺมภาวโต ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัส

^๑ ขุ. ส. ๒๔/๔๐๗, ขุ. มหา. ๒๔/๓๕๓.

^๒ ขุ. ส. ๒๔/๔๐๖, ขุ. มหา. ๒๔/๓๕๒.

^๓ ฉ. อริยสัจจัน.

^๔ ขุ. ป. ๓๑/๔๔๕.

อณฺดรสฺส จ อปเนยฺยาภาวโต^๑ น หิ อริยสังขไว้ ๔ ข้อเท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่งไป
 เอเตหิ อณฺธํ อธิกํ วา เอเตสํ วา กวํนั้น. ตอบว่า เพราะไม่มีอริยสังขอื่น
 เอกมฺปิ อปเนตพฺพํ สมฺโภาติ. ยถา และเพราะอริยสังขข้อใดข้อหนึ่ง เป็นสังขจะ
 "อิธ ภิกฺขเว อากฺขเจยฺย สมฺโณ วา ที่จะพึ้งนำออกไม่ได้. จริงอยู่ สังขจะอื่น
 พุราหฺมโณ วา 'เนตํ ทุกฺขํ อริยสฺสจํ, ยิ่งกว่าสังขจะ ๔ เหล่านี้ หรือบรรดาสังขจะ
 อณฺธํ ทุกฺขํ อริยสฺสจํ. อหเมตํ ทุกฺขํ ๔ นี้ แม้สังขจะหนึ่ง ที่จะพึ้งนำออกไป
 อริยสฺสจํ จเปตฺวา อณฺธํ ทุกฺขํ อริยสฺสจํ ก็ห้ามไม่. ดังที่ตรัสไว้มีอาทิว่า "คฺกูรภิกฺษุ-
 ปณฺณเปสฺสามี'ติ เนตํ จานํ วิชฺชตี'ติอาทิ. ึ่งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ในโลกนี้ จะพึ้ง
 ยถา^๒ "โย หิ โภจิ ภิกฺขเว สมฺโณ มากล่าวว่า 'นี้ไม่ใช่ทุกขอริยสังข ทุกข-
 วา พุราหฺมโณ วา เอวํ วเทยฺย อริยสังขเป็นอย่างอื่น. เราจะบัญญัติทุกข-
 'เนตํ ทุกฺขํ ปจฺมํ อริยสฺสจํ ยํ สมณเณ อริยสังขอื่น เว้นทุกขอริยสังขนี้' ดังนี้ นั้น
 โคตเมน เทสิตํ, อหเมตํ ทุกฺขํ ปจฺมํ ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้". ดังที่ตรัสไว้มีอาทิ
 อริยสฺสจํ ปจฺจกฺขาย อณฺธํ ทุกฺขํ ปจฺมํ ว่า "คฺกูรภิกฺษุทั้งหลาย ก็สมณะหรือพราหมณ์
 อริยสฺสจํ ปณฺณเปสฺสามี'ติ เนตํ คนใดคนหนึ่ง พึงกล่าวอย่างนี้ว่า 'ทุกฺขํ ซึ่ง
 จานํ วิชฺชตี'ติอาทิ^๓ พระสมณโคตมแสดงไว้ ไม่ใช่อริยสังข
 ข้อที่ ๑ เราจักบอกคี่นอริยสังขข้อที่ ๑ คือ

^๑ ฉ. อปเนยฺยาภาวโต.

^๒ ฉ. ยถา จาห.

^๓ ลี. มหา. ๑๘/๕๓๘.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทุกชั้น แล้วบัญญัติอริยสังขะที่ ๑ คือ ทุกชั้น' กังนี้ นั้น ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้".

อปัจ ปวตุติมาจิกฺขุโต ภควา
สเหตุกั อัจจิกฺขิ, นีวตุติณฺจ
สอุบายั. อิติ ปวตุตินีวตุติตฺตทฺทฺยเหตุณฺ
เอตปรมโต^๑ จตุตาเรว วุตฺตานิ.
ตถา ปริณฺณเยยฺยปทาตพฺพสจฺฉิกาทพฺพ-
ภาเวตพฺพานั ตณฺหาเวตฺตณฺหาตณฺหานิโรธ-
ตณฺหานิโรธูปายานั อาลยออลยารามตา-
ออลยสมฺมุขมาตออลยสมฺมุขมาตกูปายานณฺจ
วเสนาปิ จตุตาเรว วุตฺตานิตี เอวเมตฺถ
อนฺุณาธิกโต วิณฺุจโย เวทิตฺตพฺโพ.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาค เมื่อ
ตรัสบอกความเป็นไป ได้ตรัสบอกพร้อมทั้ง-
เหตุ และตรัสบอกความกลับพร้อมทั้งอุบาย
ด้วย. เหตุนั้น จึงตรัสอริยสังขไว้ ๔ ข้อ
เท่านั้น โดยที่ความเป็นไป ความกลับและ
เหตุแห่งความเป็นไป ความกลับทั้ง ๒ นั้น
มีสังขะทั้ง ๔ นี้เป็นอย่างยิ่ง. อนึ่ง ตรัส
อริยสังขไว้ ๔ ข้อเท่านั้น แม้ด้วยอำนาจ
ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ธรรมที่ควรละ ธรรม
ที่ควรทำให้แจ้ง และธรรมที่ควรทำให้เจริญ
แม้ด้วยอำนาจ ที่ตั้งแห่งตัดทา(ตัว)ตัดทา
ความดับแห่งตัดทาและอุบายดับตัดทา และ
แม้ด้วยอำนาจความอาลัยเหตุที่ยินดีในอาลัย
การตัดขาดความอาลัย และอุบายตัดขาด
ความอาลัย ฟังทราบวินิจฉัยโดยไม่หย่อน
ไม่ยิ่งในอริยสังขนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

^๑ ม. เอตปรมโต.

ว่าโดยลำดับ

๕๓๖. กมโตติ อยมปิ เทสนากุ-
 กโมว. เอตถ จ โอฟาริกตฺตา
 สัพพสตุตสาธาณตฺตา จ สุวิญญะยฺยนฺติ
 ทุกขสจฺจํ ปจฺมํ วุตฺตํ. ตสฺเสว
 เหตุสฺสสนฺตํ ตทนนฺตรํ สมุทฺยสจฺจํ.
 เหตุ^๑นิโรธา ผลนิโรโธติ ฅาปนตฺถํ
 ตโต นิโรธสจฺจํ. ตทาธิกมฺพายทสฺสสนฺตํ
 อนฺเต มกฺกสจฺจํ. ภวสุขสฺสาทคฺชิตานํ
 วา สตุตฺตานํ สํเวกชนนตฺถํ ปจฺมํ
 ทุกฺขมาห. ตํ เนว อกตํ อากจฺจติ,
 น อิสฺสรนิมฺมานาทีโต โหติ, อิโต
 ปน โหตีติ ฅาปนตฺถํ ตทนนฺตรํ สมุทฺยํ.
 ตโต สเหตุเกณ ทุกฺเคน อภิกฺขตฺตา
 สํวิกุมาณसानํ ทุกฺขนิสฺสรณคเวสีนํ
 นิสฺสรณทสฺสเนน อสุสฺสาชชนนตฺถํ นิโรธํ.
 ตโต นิโรธาธิกมตฺถํ นิโรธสมฺปายกํ
มกฺกนฺติ เอวเมตฺถ กมโต วินิจฺจโย
เวทิตฺตโพ.

๕๓๖. ชื่อว่า โดยลำดับ อธิบายว่า
 แม้ลำดับนี้ ก็ได้แก่ลำดับแห่งเทศนานั้นเอง.
 ก็ในอริยสัง ๔ นี้ ทุกขสัง พระผู้มีพระภาค
 ตรัสไว้เป็นข้อที่ ๑ เหตุว่าเป็นสังจะพึงรู้
 ได้ง่าย เพราะเป็นเรื่องหยาบ และเพราะ
 เป็นเรื่องสาธารณแก่สัตว์ทั้งปวง. สมุทัยสัง
 ตรัสไว้ในลำดับแห่งทุกขสังนั้น เพื่อแสดง
 เหตุของทุกขสังนั้นนั่นเอง. ต่อจากสมุทัยสัง
 นั้น ตรัสนิโรธสัง เพื่อจะให้ทราบว่าเป็น
 เพราะดับเหตุ จึงมีการดับผล. มรรคสัง
 ตรัสไว้ในสุดท้าย เพื่อจะแสดงอุปายเป็น
 เหตุบรรลุนิโรธสังนั้น. อีกประการหนึ่ง
 ตรัสทุกขเป็นข้อแรก เพื่อจะให้เกิดความ
 สลดใจแก่สัตว์ทั้งหลาย ที่ยินดีด้วยอำนาจ
 ความพอใจในสุขแห่งภพ. ตรัสสมุทัยไว้
 ในลำดับแห่งทุกขนั้น เพื่อจะให้ทราบว่า
 ทุกขนั้น อันค้นหาไม่ได้แต่ตั้งขึ้นก็ไม่มา มีขึ้น
 เพราะเหตุภายนอก มีพระอิศวรบันดาล

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เป็นต้นก็หามิได้ แต่มีได้เพราะตณฺหานั้น.
 ต่อจากนั้น ตรัสนิโรธ เพื่อจะยังความ
 โล่งใจให้เกิด ด้วยการเห็นทางออกแก่
 ผู้แสวงหาทางออกจากทุกข์ ซึ่งมีใจสลด
 เพราะเป็นผู้ถูกทุกข์พร้อมทั้งเหตุ ครอบงำ
 แล้ว. ต่อจากนั้น ตรัสมรรค อันเป็นเหตุให้
 สำเร็จนิโรธ เพื่อบรรลุนิโรธ พึงทราบ
 วินิจฉัยโดยลำดับในอริยสังขนี้ ด้วยประการ
 ดังกล่าวมาจะนี้.

ว่าโดยวินิจฉัยธรรมมีชาติเป็นต้น

๕๓๗. ชาติอาทิตัน นิจฺจนยาติ เย
 เต อริยสจฺจานิ นิตฺทิสฺสนฺเตน ภควตา
 "ชาติปิ ทุกฺขา, ชราปิ ทุกฺขา,
 มรณฺมปิ ทุกฺข์, โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุ-
 ปายาสาปิ ทุกฺขา, อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค
 ทุกฺโข, ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข,
 ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺข์,
 สจฺจชิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธาปิ

๕๓๗. ข้อว่า โดยวินิจฉัยธรรมมีชาติ
เป็นต้น มีอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีชาติ
 เป็นต้นนั้นใด พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสดง
 ไชอริยสัง ได้ตรัสไว้ในนิเทศแห่งอริยสัง ๔
 ดังนี้ว่า ธรรม ๑๒ อย่างในนิเทศแห่งทุกข-
 สังขว่า "แม้ชาติก็เป็นทุกข์ แม้ชราก็เป็นทุกข์
 แม้มรณะก็เป็นทุกข์ แม้โสภปริเทวทุกข-
 โทมนัสและอุปายาสก็เป็นทุกข์ ประจวบกับ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทุกขาทิ^๑ ทุกขนิทุเทเส ทฺวาทส สิ่งที่ไม่เป็นที่รักทั้งหลายก็เป็นทุกข์ ความ
 ฌมมา, "ยายํ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา พลัดพราวจากสิ่งที่เป็นที่รักทั้งหลาย ก็เป็น
 นนฺทิวราศสทคตา ตตฺร ตตฺราริณฺณินิ. ทุกข์ แม้ความที่ปรารถนาไม่ได้สมหวังก็เป็น
 เสยฺยถิํ, กามตณฺหา ภวตณฺหา ทุกข์ ว่าโดยย่อแม้อุปาทานชั้น ๕ เป็น
 วิภวตณฺหา"ติ^๒ สมุทฺถนิทุเทเส ทิวธา ทุกข์", ตณฺหา ๓ อย่างในนิเทศแห่งสมุทฺถสัง
 ตณฺหา, "โย ตสฺสาเยว ตณฺหา ยวํ "ตณฺหานํไค ทำให้ออกใหม่ สหระค
 อเสสวิวราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค คัวยนฺนทิวราคะ เพลิดเพลिनไปในอฏฺภาพ
 มุตฺติ ฮฺนาลโย"ติ^๓ เหวํ นิโรธนิทุเทเส นั้น ๆ. ตณฺหานํคิออะไรบ้าง ก็อกามตณฺหา
 อตฺถโต เอกเมว นิพฺพานํ, "กตมํ ภวตณฺหา วิภวตณฺหา", นิพฺพานอย่างเดียวกัน
 ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสังขํ, อยเมว เท่านั้น โดยอรรถ ในนิเทศแห่งนิโรธสัง
 อริโย อฏฺฐงฺกโก มคฺโค. เสยฺยถิํ. อย่างนี้ว่า "ความคับ โดยสํารอกตณฺหานํ
 สมฺมาทิฏฺฐิ ๗เปฯ สมฺมาสมาริ"ติ^๔ นั้นแหละ ออกไปอย่างไม่เหลืออันใด ความ
 เหวํ มคฺคนิทุเทเส อฏฺฐ ฌมมาติ อิติ^๕ สละ ความสลัดคืน ความพ้น ความไม่มี
 จตฺนํ สจฺจํ นิทุเทเส ชาติวาทโย อาลัย", ธรรม ๘ อย่างในนิเทศแห่งมรรค-
 ฌมมา วุตฺตา, เตสํ ชาติวาทินิํ นิจฺจยาปิ สังอย่างนี้ว่า "ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา-
 เอกตฺถ วินิจฺจโย เวทิตฺตโป. อริยสังขเป็นใจน นี้แหละอริยมรรคมีองค์ ๘.

^๑ ติ. มหา. ๑๐/๓๔๐.

^๒ ติ. มหา. ๑๐/๓๔๓.

^๓ ติ. มหา. ๑๐/๓๔๖.

^๔ อภ. วิ. ๓๔/๑๓๖.

^๕ อธิ-สทฺโท อติเรโก วย ทิสฺสติ.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อริยมรรคมงคล ๘ นี้มีอะไรบ้าง. คือ
สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ", ฟังทราบ
วินิจฉัยในอริยสัจนี้ แม้โดยวินิจฉัยธรรม
มีชาติเป็นต้นเหล่านั้น.

ทุกขนิเทศกถา

กล่าวด้วยทุกขนิเทศ

ชาตินิเทศ

ชาตินิเทศ

เสยยถึ^๑. อัย หิ ชาติ-สทุโท
อเนกตุโธ. ตถา เทส "เอกมปิ
ชาติ เทวปิ ชาติโย"^๒ เอตุถ ภเว
อากโต. "อตุถิ วิสาเซ นิกคณฺฐา
นาม สมณชาติ"^๓ เอตุถ นิกายะ.
"ชาติ ทูวิหิ ขนฺธะหิ สงฺกหิตา"^๓
เอตุถ สงฺขตลฺกฺขณเ. "ยิ มาตุ

วินิจฉัยนี้เป็นอย่างไร. ก็ชาติศัพท์
มีอรรถหลายอย่าง. จริงอย่างนั้น ศัพท์ว่า
ชาติศัพท์นี้ มาในความหมายว่า ภพ เช่น
ในคำนี้ว่า "เอกมปิ ชาติ เทวปิ ชาติโย
(แปลว่า ย่อมระลึกได้ ชาติหนึ่งบ้าง
๒ ชาติบ้าง)". มาในความหมายว่า นิกาย
เช่นในคำนี้ว่า "อตุถิ วิสาเซ นิกคณฺฐา

^๑ ที. ลี. ๔/๑๗.

^๒ อญ. ติก. ๒๐/๒๖๔.

^๓ อภี. ธา. ๓๖/๑๔.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กัจฉิมิ ปจมี จิตตํ อุปปนฺนํ, ปจมี นาม สมณชาติ (คฺกรวิสาขา สมณชาติ ชื่อ
 วิณฺณณํ ปาตุภูตํ, ตทฺปาทาย สาวสฺส ว่า นิคฺรณฺถ มีอยู่)". มาในความหมายว่า
 ชาติ"^๑ เอกุถ ปฏิสนฺธิยํ. "สมฺปติชาโต สังขตลักษณะ เช่นในคำนี้ว่า "ชาติ ทวีหิ
 อานนฺท โภธิสฺสโต"^๒ เอกุถ ปสฺสูติยํ. ขนฺุเชหิ สงฺกหิตา (ชาติสงฺเคระะห์ด้วยชั้น
 "อกฺขิตฺโต อนฺุปกฺกฺกุโจ ชาตีวาเทนา"^๓ ๒)". มาในความหมายว่า ปฏิสนฺธิ เช่น
 เอกุถ กุเล. "ยโตหิ ภกีนี อริยาย ในคำนี้ว่า "ยํ มาตุ กัจฉิมิ ปจมี จิตตํ
 ชาตียา ชาโต"^๔ เอกุถ อริยสีเล. อุปปนฺนํ, ปจมี วิณฺณณํ ปาตุภูตํ, ตทฺปาทาย
 สาวสฺส ชาติ (ชาติของสัตว์นั้นนั้นแล
 หมายเอาจิตดวงแรกที่เกิด วิณฺณฺณณแรก
 ที่ปรากฏในท้องของมารดา)". มาในความ
 หมายว่า ประสูติ เช่นในคำนี้ว่า "สมฺปติ-
 ชาโต อานนฺท โภธิสฺสโต (คฺกรอานนฺท
 พระโพธิสัตว์ประสูติแล้ว ในบัดเดี๋ยวนั้น
 แล)". มาในความหมายว่า ตระกูล เช่น
 ในคำนี้ว่า "อกฺขิตฺโต อนฺุปกฺกฺกุโจ ชาตี-
 วาเทน (ไม่มีใครคัดค้านติเตียนได้โดยอ้าง

^๑ วิ. มหา. ๔/๑๘๗.

^๒ ม. อุ. ๑๔/๒๕๓.

^๓ ม. ม. ๑๓/๕๕๔.

^๔ ม. ม. ๑๓/๕๕๕.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ถึงชาติ)". มาในความหมายว่า อริยศีล เช่นในคำนี้ว่า "ยโตหิ ภคินี อริยาย ชาติยา ชาโต (ดูกรน้องหญิง เราเกิดแล้ว โดยชาติอริยะในกาลใด)".

๕๓๘. สุวามิธ กพฺภเสยฺยกานํ
ปฏิสนฺธิโต ปฏฺจาย ยาว มาตุ กุจฺฉิมฺหา
นิกุชมนํ, ทาว ปวตฺเตสุ ชนฺเตสุ.
อิตเรสํ ปฏิสนฺธิกฺขนฺเตเสววาติ
ทฏฺฐพฺโพ. อยมฺปิ จ ปริยายกถาว.
นินฺุปริยายโต ปน ตตฺถ ตตฺถ
นิพฺพุตฺตมานานํ สตฺตทานํ เย เย ชนฺธา
ปาตุภวฺนฺติ, เตสํ เตสํ ปจฺมปาตุภวาโว
ชาติ นาม.

๕๓๘. แต่ชาติศัพท์นั้น ในที่นี้ พึง เห็นว่ามาในชั้นทั้งหลาย ที่เป็นไปตั้งแต่ ปฏิสนธิ จนถึงออกจากครรภ์ของมารดา ของสัตว์พวกคัพภุสยกะทั้งหลาย. มาใน ปฏิสนธิชั้นทั้งหลายเท่านั้น ของพวกสัตว์ นอกนี้. ก็แม้คำนี้ยังเป็นคำกล่าวโดยอ้อม นั้นเอง. เมื่อว่าโดยตรง ชั้นทั้งหลาย ใด ๆ ย่อมปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลาย ผู้บังเกิด อยู่ในภพนั้น ๆ ความปรากฏขึ้นที่แรกแห่ง ชั้นทั้งหลายนั้น ๆ ชื่อว่า ชาติ.

สา ปเนสา ตตฺถ ตตฺถ ภเว
ปจฺมาภินิพฺพุตฺติลกุชณา, นินฺุยาตนรสา,
อตีทวโต อิตฺ อุมฺมุชฺชนปจฺจุปฏฺจานา,
ทุกฺขวิจิตฺตทาปจฺจุปฏฺจานา วา.

ก็ชาตินั้น มีความบังเกิดที่แรกใน ภพนั้น ๆ เป็นลักษณะ มีความมอบให้เป็นรส มีความผูกขึ้นในภพนี้ จากอดีตภพเป็นปัจจุ- ปรึฐาน มีความเป็นธรรมชาติวิจิตรไปด้วย ทุกข์เป็นปัจจุปรึฐานบ้าง.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ชาติเป็นทุกข์

๕๓๘. กสฺมา ปเนสา ทุกฺชาติ เจ. ๕๓๘. หากจะมีคำถามว่า ก็ชาตินี้
 อเนกสฺส ทุกฺขานํ วตฺตภาวโต. เป็นทุกข์เพราะเหตุไร. พึงตอบว่า เพราะ
 อเนกานิ หิ ทุกฺขานิ. เสຍยถิทฺ. เป็นที่ตั้งของทุกข์ทั้งหลาย เป็นอันมาก.
 ทุกฺขทุกฺข์, วิปริณามทุกฺข์, สงฺขารทุกฺข์, จริงอยู่ ทุกข์ทั้งหลาย มีเป็นอันมาก. คือ
 ปฏิจฺจนนทุกฺข์, อปฺปฏิจฺจนนทุกฺข์, อะไรบ้าง. เช่นทุกฺขทุกฺข์ วิปริณามทุกฺข์
 ปริยายทุกฺข์, นิปฺปริยายทุกฺขนฺติ. สงฺขารทุกฺข์ ปฏิจฺฉนทุกฺข์ อปฺปฏิจฺฉนทุกฺข์
 ปริยายทุกฺข์ นิปฺริยายทุกฺข์.

ตตฺถ กายิกเจตฺตสิกา ทุกฺขเวทนา ในบรรดาทุกข์เหล่านั้น ทุกฺขเวทนา
 สภาวโต จ นามโต จ ทุกฺขตฺตา ทางกายและทางใจ เรียกว่า ทุกฺขทุกฺข์
 ทุกฺขทุกฺขนฺติ วุจฺจติ. (แปลว่า ทุกข์แท้ ๆ) เพราะความเป็นทุกข์
 โดยสภาวะและโดยชื่อ.

สุขา เวทนา วิปริณาเมน สุขเวทนา เรียกว่า วิปริณามทุกฺข์
 ทุกฺขุปฺปตฺติเหตุโต วิปริณามทุกฺข์. (แปลว่า ทุกข์เพราะแปรปรวน) เพราะเป็น
 เหตุเกิดทุกข์ โดยความแปรปรวน.

อุเบกฺขาเวทนา เจว อวเสสา อุเบกฺขาเวทนา และสงฺขาร อันเป็น
 จ. เตภฺมิกา สงฺขารา อุทฺทพฺพ- ไปในภฺมิ ๓ ที่เหลือ เรียกว่า สงฺขารทุกฺข์

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปฏิบัติพิศศต^๑ สังขารทุกข์. กณฺณสุล- (แปลว่า ทุกข์ประจำสังขาร) เพราะ
 ทนฺตสุลฺลรคฺชปริฬาหโทสชปริฬาหาทิกายิก- ถูกความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปบีบคั้น.
 เจตสีโก อาพาโธ ปุจฺจิตฺวา ชานิตฺพฺโต ความเจ็บทางกายและทางใจ เป็นต้นว่า
 อุกฺกมฺสฺส จ อปากฺฏภาวโต ปวดหู ปวดฟัน ความเร่าร้อนอันเกิดแต่
ปฏิจฺฉนฺนทุกข์^๒ รากะ ความเร่าร้อนอันเกิดแต่โทษะ
 เรียกว่า ปฏิจฉนฺนทุกข์ เพราะต้องถามจึง
 จะรู้ และเพราะการก่อทุกข์ขึ้นไม่ปรากฏ.

ทวตฺตีสกมฺมกรณาทิสมฺภูจฺาโน อาพาโธ ความเจ็บ ซึ่งมีการลงอาชญา ๓๒
 อปุจฺจิตฺวา ชานิตฺพฺโต อุกฺกมฺสฺส จ ประการเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน เรียกว่า
 ปากฺฏภาวโต อปฺปฏิจฉนฺนทุกข์. อปฺปฏิจฉนฺนทุกข์ (แปลว่า ทุกข์ที่ไม่ปกปิด)
 เพราะไม่ต้องถามก็รู้ และเพราะความที่
 การก่อทุกข์ขึ้นปรากฏ.

จเปตฺวา ทุกฺขทุกข์ เสสึ วันนทุกฺขทุกข์เสสึ ทุกข์ที่เหลื่อมมีชาติ
 ทุกฺขสจฺจวิภฺงฺเค อาคคํ ชาติอาทิ เป็นต้น อันมาแล้วในวิภังค์แห่งทุกขสัจ
 สพฺพมฺปิ ตสฺส ตสฺส ทุกฺขสฺส วตฺตฺภาวโต ทั้งหมด เรียกว่า ปริยายทุกข์ (แปลว่า ทุกข์
ปริยายทุกข์. ทุกฺขทุกข์ ปน โดยอ้อม) เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์

^๑ ส. อ. อุทยพฺพยปริปิฬิตฺตตฺตา.
^๒ ฉ. ปฏิจฉนฺนทุกข์ นาม.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิสุทธิธรรมรังค บ.พ. ๕-๑๖

นิปปริยายทุกขนต์ วุจจติ.

นั้น ๆ. ส่วนทุกขทุกข์ เรียกว่า นิปปริยาย-
ทุกข์ (แปลว่า ทุกข์โดยตรง).

ตตุรายัม ชาติ ยนฺตํ พาลปณฺหิต-
สฺสฺสฺสฺสฺสฺส^๑ ภควตาปี อูปมาวเสน
ปกาสิตํ อายายิกํ ทุกฺขํ, ยณฺจ สฺสฺสฺสฺสฺสฺส
มนุสฺสโลเก กพฺโปกุกฺกนฺติมฺมูลกาทีเกทํ
ทุกฺขํ อูปปชฺชติ, ตสฺส วตฺตภาวโต
ทุกฺขา.

ในบรรดาทุกข์เหล่านั้น ชาตินี้ ชื่อว่า
ทุกข์ เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์
อันมีในอบาย ที่แม้อันพระผู้มีพระภาคทรง
ประกาศแล้วด้วยอำนาจอุปมา ในพระสูตร
ทั้งหลายมีพาลบัณฑิตสูตรเป็นต้น และแห่ง
ทุกข์อันต่างด้วยทุกข์ มีการก้าวลงสู่กรรม
เป็นมูลเป็นต้น ที่เกิดขึ้นในมนุษย์โลก แม้
ในสคติ.

ทุกข์มีการก้าวลงสู่กรรมเป็นมูล

๕๔๐. ตตุริทํ กพฺโปกุกฺกนฺติมฺมูลกาทีเกทํ
ทุกฺขํ : อยํ ทิ สฺสฺสฺสฺสฺสฺส มาตุ กุจฺฉิมฺหิ
นิพฺพตฺตมาโน น อูปปลปฺพมฺพณฺนทริกาทีสฺส
นิพฺพตฺตติ, อถ โข เหนฺจสา อามาสยสฺส
อุปริ ปกฺกาสยสฺส อฺทฺรปฏฺฐปฺปฏฺฐิ-
กณฺฏกานํ เวมชฺเชน ปรมสฺมพาเช

๕๔๐. ในบรรดาทุกข์เหล่านั้น ทุกข์
อันต่างทุกข์ มีทุกข์อันมีการก้าวลงสู่กรรม
เป็นมูลเป็นต้น ดังนี้ : ก็สัตว์นี้ เมื่อบังเกิด
ในกรรมของมารดา หาใช่บังเกิดอยู่ใน
ดอกอุบล ดอกปทุม และดอกบุนนาคเป็นต้น
ไม่ แท้ที่จริง ย่อมบังเกิดในส่วนแห่งกรรม

^๑ ม. อ. ๑๔/๓๑๑.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทิพพบุชกาเร นานากุณฺณปคุนฺธปริภาวิตปรม-
 ทุกคุนฺธปวนวิจริเต อธิมตฺตเชคฺคฺเจ
 กุจฺฉิปปเทเส ปุติมจฺฉปฺติกฺุมมาสจฺนุทฺนิกาทีสุ
 กิมี วิย นิพฺพตฺตติ. โส ตตฺถ นิพฺพตฺโต
 ทสฺมาเส มาตฺตกุจฺฉิสฺมฺภเวณ อุตฺตมานา
 ปุญฺญาภัก วิย ปจฺจมาโน ปิฏฺฐปิณฺธิ วิย
 เสทียมาโน สฺมมฺมิตฺตชนปสฺสารถาทีริทฺโต
 อธิมตฺตํ ทุกฺขมฺนุโกตีตี, อิทํ ตาว
คพฺโภกกันฺติมูลกํ ทุกฺขํ.

ได้กระเพาะอาหารใหม่ เห็นกระเพาะ-
 อาหารเก่า ท่ามกลางพื้นที่องและ
 กระดูกสันหลังคับแคบยิ่งนัก มีตมิด อบอวล
 ด้วยกลิ่นอันเหม็นยิ่งซึ่งกลิ่นศพต่าง ๆ ทำให้
 เกิดขึ้น น่าเกลียดยิ่งนัก ราวกะตัวหนอน
 เกิดอยู่ในปลาเน่า ขนมบูด และหลุมน้ำครำ
 เป็นต้น ฉะนั้น. สัตว์นั้น เกิดในครรภ์มารดา
 นั้น ถูกไออุ่นอันเกิดในครรภ์ของมารดา
 ตลอด ๑๐ เดือน อบอยู่คู้ข้าวห่อ นิ่งอยู่คู้
 ก้อนแป้ง เว้นจากการคู้เข้าและเหยียดออก
 เป็นต้น ย่อมเสวยทุกขที่มีประมาณยิ่งแล,
 ทุกขที่กล่าวมานี้ ชื่อว่า คพฺโภกกันฺติมูลกทุกฺข
 (ทุกขมีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูล) ก่อน.

ทุกขมีการบริหารครรภ์เป็นมูล

ยํ ปน โส มาตฺ
 สหสา อุกฺกุขลนคฺมนนีสีทฺนวุฏฺฐาน-
 ปรีวตฺตนาทีสุ สุรารุตฺตทตฺถคฺโต
 เอฬกโปตโก^๑ วิย อหิตฺตฺตทิตฺตคฺโต

อนึ่ง สัตว์นั้น เสวยทุกขใดมีประมาณ
 ยิ่ง ในการกระทำของมารดา มีการจุด-
 กระชากลากถู การกระแทกและการผลัก
 เป็นต้น ในเวลาสิ้นถลา เวลาเดิน

^๑ ฉ. เอฬโก.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สปปโปตโก วย จ อากุทณปริกุทณ-
 โอรุณนินิรุณนาทีนา อุกุกเมน
 อธิมุตทุกขมนุภาวตี, ยณจ มาตุ
 สีตทกปานกาเล สีตกรุกุปนโน วย
 อุดุทธาคุทตทาทีอชฺโณทรณกาเล องการ-
 วุฏฺฐิสุมปริกิณโณ วย โลณมุพิลาทีอชฺโณทรณ-
 กาเล ขาราวปฏิจฺฉกาทีกมฺมการณปโตโต วย
 ตีพพิ ทุคฺขมนุโกตี, อิทํ คพฺภปริทรณมูลกํ

เวลานั่ง เวลาลุกขึ้น และเวลาพลิกเป็นต้น
 โดยฉับพลัน เหมือนลูกแพะอยู่ในมือของ
 นักเลงสุรา และเหมือนลูกงูอยู่ในมือของ
 หมองู, อนึ่ง สัตว์นั้น เสวยทุกข์กล้าอันใด
 ในกาลที่มารดาค้ำน้ำเย็น เป็นเหมือนสัตว์
 ตกสีตกรก (นรกหนาว) ในกาลที่มารดา
 กลืนข้าวยาคุและภัตตร้อนเป็นต้น ก็เป็น
 เหมือนกับถูกฝนถ่านเพลิง ประพรมโดยรอบ
 ในกาลที่มารดากลิ่นของเค็มและของเปรี้ยว
 เป็นต้น ก็เป็นเหมือนกับถูกลงโทษคือสับ-
 ร่างกายแล้วราดด้วยน้ำกรด ทุกชั้น ชื่อว่า
คัพภปริทรณมูลกทุกซ์ (แปลว่า ทุกซ์มีการ
 บริหารกรรมเป็นมูล).

ทุกซ์มีความวิบัติแห่งกรรมเป็นมูล

ยํ ปนสฺส มุฬฺหคพฺภาย มาตุยา
 มิตุตามจฺจสุชฺชาทีหิปี อหฺสฺสนารเห

อนึ่ง สัตว์นั้นย่อมเกิดทุกซ์ใด ด้วย
 เหตุมีการตัดการผ่าเป็นต้น ในที่ที่ทุกซ์เกิด

๑ สรีร์ วาสยาทีหิ ตจฺเจตฺวา ขาราวเสจน-
 กรณํ ขาราวตจฺฉิกกมฺมนฺติ ฐีกา.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทุกขุบุปฺตติภูจฺจาเน เจทนผลนาทึทึ ทุกข์ แก่มารดาผู้มีกรรมหลง(ขัดมคฺลูก) ซึ่งไม่
 อูปฺชชติ, อิทฺ กพฺภวิปตฺติมุลกํ ทุกข์. สมควรที่แม่มิตรอำมาตย์และเพื่อนฝูงเป็นต้น
 จะดู ทุกข์นี้ ชื่อว่า กพฺภวิปตฺติมุลกทุกข์
 (แปลว่าทุกข์มีความวิบัติแห่งกรรมเป็นมูล).

ทุกข์มีการคลอเป็นมูล

ยํ วิชายนานาย มาตุยา กุมฺมเชทฺติ ทุกข์ใดเกิดขึ้นแก่สัตว์ ผู้ถูกลมกรรม-
 วาเตทฺติ ปรีวตฺเตตฺตวา นรกปาตํ วิย ชวาทของมารดาที่กำลังจะคลอ พัดผันให้
 อติภยานกํ โยนิมคฺคํ ปฏฺฐิปาฏิยมานสฺส^๑ เคลื่อนไปโดยลำดับ สู่ช่องคลออันน่ากลัว
 ปรมสฺมพาเชน โยนิมุเชน ตาฬจฺฉิคฺคเพน ยิง เหมือนอย่างปล่องแหวน พัดออกทาง
 มหาหตฺถิโน^๒ วิย นิกฺกหฺตฺถิมานสฺส ช่องคลออันคับแคบยิ่ง คุ้งข้างใหญ่ถูกคั้น
 นรกสฺตฺตสฺส วิย จ สงฺฆาตปพฺพเตทฺติ ออกทางช่องคาล และเป็นเหมือนทุกข์เกิด
 วิจฺฉุณฺณิมานสฺส ทุกข์ อูปฺชชติ, อิทฺ ขึ้นแก่สัตว์นรก ที่ถูกสังฆาตบรรพตบคอยู่
วิชายนมฺมูลกํ ทุกข์. ทุกข์นี้ ชื่อว่า วิชายนมฺมูลกทุกข์ (แปลว่าทุกข์
 มีการคลอเป็นมูล).

^๑ ส. อ. ปฏฺฐิปาฏิยมานสฺส,

ฉ. ปฏฺฐิปาฏิยมานสฺส.

^๒ ฉ. มหานาคสฺส.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทุกข์มีกรรออกนอกกรรมเป็นมูล

ยี่ ปน ชาทสฺส ตรณวณสทิสฺสุขุมาล-
สรีรสฺส หตฺถกุกฺกณฺหาปนโรทวนโจพริ-
มชฺชนาทิกาเล สฺมุจฺมุขุรธาธาหิ วิชฺฌณฺผาลน-
สทิสฺ ทุคฺคฆุปฺปชฺชติ, อิทฺ ฆาตฺถกฺกจฺฉิโต
พหฺนิกฺขมณฺมุลฺกํ ทุคฺคํ.

อนึ่ง สัตว์ที่เกิดแล้ว มีสรีระละเอียด
อ่อน เหมือนกับแผลใหม่ ย่อมเกิดทุกข์ใด
ที่เป็นเช่นกับปลายเข็มแทงและถูกคมมีดโกน
บาด ในเวลาที่เขาเอามือจับให้อาบน้ำ
ชำระล้าง และเช็ดด้วยผ้าเป็นต้น ทุกข์นี้
ชื่อว่า พหฺนิกฺขมณฺมุลฺกทุคฺคํ (แปลว่า ทุกข์มี
การออกนอกกรรมเป็นมูล).

ทุกข์มีการทำร้ายตนเองเป็นมูล

ยี่ ตโต ปรี ปวตฺติยํ อุตฺตนาว
อุตฺตานิ วเชนฺตสฺส อเจลกวตฺตาทิวเสน
อาตาปนปริตาปนานุโยคมนุญฺจตฺตสฺส โภธ-
วเสน อภฺยชฺชนตฺตสฺส อพฺพนฺชนตฺตสฺส จ
ทุคฺคํ โหติ, อิทฺ อตฺตปฺกกมฺมุลฺกํ ทุคฺคํ.

เบื้องต้นแต่ออกนอกกรรมมารดานั้น
ไปในอดีตกาล สัตว์ผู้ทำร้ายตนด้วยตนเอง
ผู้ประกอบความเพียรโดยการทำให้เร่าร้อน
ทั่ว การย่างกิโลสโดยรอบ ด้วยอำนาจ
อเจลกวัตรเป็นต้น ผู้ไม่กินอาหารและ
ชวนตัว ด้วยอำนาจความโกรธ ย่อมมีทุกข์
ทุกข์นี้ ชื่อว่า อตฺตปฺกกมฺมุลฺกทุคฺคํ (แปลว่า
ทุกข์มีการทำร้ายตนเองเป็นมูล).

๑ ฉ. อุปปชชติ.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทุกข์มีการทำร้ายแต่คนอื่นเป็นมูล

ยี่ ปน ปรัต วัชพณฺธาทีนึ
อนุกวนตฺสฺส อฺปฺปชฺชติ, อิหิ ปรุปกฺกมฺมฺลกํ
ทุกฺขนฺตึ.

อนึ่ง ทุกข์ใดเกิดขึ้นแก่สัตว์ ผู้ได้รับ
โทษมีถูกประหารและถูกจองจำเป็นต้น ทุกข์
นี้ ชื่อว่า ปรุปกฺกมฺมฺลกฺทุกฺข์ (แปลว่า ทุกข์
มีการทำร้ายคนอื่นเป็นมูลแล).

อิติ อิมฺสฺส สพฺพสฺสาปิ ทุกฺขสฺส
อโย ชาคี วตฺตฺเมว โหติ.

สรุปความทุกข์แม้ทั้งหมดนี้ ด้วย
ประการดังกล่าวมาฉะนี้ มีชาติ(คือความ
เกิด)นี้เป็นที่ตั้งนั่นเอง.

๕๔๑. เตเนตํ วุจฺจติ :

๕๔๑. ด้วยเหตุนี้ นักปราชญ์จึง
กล่าวไว้ดังนี้ว่า :

ชาเยถ โน เจ นรเกสุ สตุโต
ตตฺถกฺคิททาหาทิกมฺปฺปสฺยหิ
ลภเถ ทุกฺขํ นุ กุหิ ปติฏฺฐํ
อิจฺจาห ทุกฺขาคี มุนีธ ชาคี.

หากว่า สัตว์ไม่พึงเกิดในนรก
ทั้งหลายไซ้ เขาก็ไม่พึงได้ทุกข์
มีถูกเผาด้วยไฟในนรกนั้นเป็นต้น ที่
ใคร ๆ ออกลิ้นไม่ได้ ทุกข์ไม่พึง
ได้ที่ตั้งในที่ไหน ๆ เพราะเหตุนี้
พระพุทธเจ้าผู้เป็นปราชญ์ จึงตรัส
ความเกิดในนรกนี้ว่า เป็นทุกข์.

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทุกขบุตฺติจฺเจสุ กสาปโทท-
 ทณฺหาภิฆาตาภิภวํ อเนกํ
 ยนฺตํ กถํ ตตฺถ ภเวยฺย ชาตี
 วินา ทธี ชาตี ตโตปิ ทุกฺขา.

เปเตสุ ทุกฺขมฺปน ชุပ္ปิปาสา-
 วาตาทปาทีปภวํ วิจิตฺตํ
 ยสุมา อชาตสุสฺส น ตตฺถ อตฺถิ
 ตสุมาปิ ทุกฺขํ มฺนิ ชาตีมาห.

ติพฺพนุทธกาเร จ อสฺยหฺสีเต
 โลกนฺตเร ยํ อสุเรสุ ทุกฺขํ
 น ตํ ภเว ตตฺถ น จสุสฺส ชาตี
 ยโต อยํ ชาตี ตโตปิ ทุกฺขา.

ทุกข์ในพวกสัตว์เดรัจฉาน มิใช่บ่อย
 เกิดเพราะการถูกเขี่ยนด้วยแส้ แหวง
 ค้วยปฏัก และตีด้วยท่อนไม้เป็นต้น
 อันใด ทุกข์อันนั้น เว้นความเกิดใน
 พวกสัตว์เดรัจฉานนั้นเสีย จะพึงมีได้
 อย่างไร แม้เพราะเหตุนั้น ความ
 เกิด ในพวกสัตว์เดรัจฉานนั้น ขึ้นชื่อ
 ว่า เป็นทุกข์.

อนึ่ง ทุกข์ในพวกเปรต มีอย่างต่างๆ
 เกิดเพราะความหิวระหาย ลมและ
 แดดเป็นต้น เพราะสัตว์ผู้ไม่เกิด
 ในพวกเปรตนั้น ก็ย่อมไม่มีทุกข์นั้น
 แม้เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าผู้เป็น
 ปราชญ์ จึงตรัสความเกิดว่าเป็นทุกข์.

อนึ่ง เพราะทุกข์ใดในพวกอสุรกาย
 ในโลกันตร์ซึ่งมีตมิก หนาวจนทน
 ไม่ได้ หากความเกิดในโลกันตร์นั้น
 ไม่พึงมีไซ้ไร ความทุกข์นั้น ก็จะไม่พึง

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ยณจาปี กุณนรเก วีย มาตุคพุเก
 สตุโต วสณจิริมโต พหิ นิกุขมณจ
 ปบุโปติ ทุกขมติโฆรมิทมปิ นตุถิ
 ชาตี วินา อิติปิ ชาติ อัย หิ ทุกขา.

กี ภาสีเตน พหุณา นนุ ยั กุหิณจ
 อตุถิธ กิณจหิปี ทุกขมิท กทาจ
 เนวตุถิ ชาติวิรเท ยทโต ม^๒เทสิ
 ทุกชาติ สพุพจม อิมมาท ชาตินุตติ.

อัย ตาว ชาติยั วินิจจโย.

มี แม้เพราะเหตุนั้น ความเกิดขึ้น จึง
 เป็นทุกข์.

อนึ่ง สัตว์ผู้อยู่ในภพมารดา ซึ่ง
 เป็นเหมือนคนรักเป็นเวลานานและ
 ออกมานอกภพนั้น ย่อมได้รับทุกข์
 อันร้ายกาจใจ ทุกข์แม้ในวันความ
 เกิดเสีย ย่อมไม่มี แม้เพราะเหตุนี้
 ความเกิดขึ้น จึงชื่อว่า เป็นทุกข์.

พูดมากไป จะมีประโยชน์อะไร
 ทุกข์ใจแม้เล็กน้อย มีอยู่ในที่ไหน ๆ
 ในโลกนี้ ทุกข์นี้ เพราะวันความ
 เกิดเสีย ก็จะไม่มีในกาลไหน ๆ
 เพราะเหตุนี้ พระผู้แสวงหาคุณใหญ่
 จึงตรัสความเกิดขึ้นว่า เป็นทุกข์ก่อน
 ทุกข์ทั้งปวง.

นี้เป็นวินิจฉัยในชาติก่อน.

^๑ ส. ก. กิณจิริปี.

^๒ ฉ. ชาติวิรเทน ยโต มเทสิ.

ชราณีเทศ

ชราณีเทศ

๕๔๒. ชราปี ทุกชาติ เอตถ ทฺวิธา
 ชรา สงฺขตลกฺขณฺญจ ขณฺทิจฺจาทีสมฺมโต
 สนฺตติยํ เอกภวปริยาปนฺนุกฺขนฺธปุราณาโว
 จ, ส่า อธิ อธิปฺเปตา. ส่า ปเนสา
 ชรา ขนฺธปริปากลกฺขณา, มรณฺปนยรสา,
 โยพฺพนวินาสปฺจฺจุปฺฏจฺจนา. ทฺกฺขา
 สงฺขารทฺกฺขภาวโต เจว ทฺกฺขวตฺตฺโต จ.
 ยํ ทิทฺ อํคปฺจฺจฺจคฺลิตฺตีภาวอินฺทฺริยวีกาโร-
 วิรูปตาโยพฺพนวินาสวีริยาปฺสาทสฺติมฺติวิป-
 ปวาสปรปริภาวาทิอเนกปฺจฺจยํ กายิกเจตสิกํ
 ทฺกฺขมฺบุปฺชชฺติ, ชรา ตสฺส วตฺตฺ.
 เตเนตฺติ วุจฺจติ :

๕๔๒. ในชื่อว่า แม้ชรา ก็เป็นทุกชั้น
 มีวินิจฉัยดังนี้ ชรา มี ๒ อย่าง คือ สังขต-
 ลักษณะ ๑ ความเก่าแก่แห่งชั้นธอันนับเนื่อง
 อยู่ในภพเดียวกันในสันตติที่รู้จักกันว่า พันทัก
 เป็นต้น ๑, ชรานั้น ท่านประสงค์เอาในที่นี้.
 ก็ชราชั้นนี้ มีความห่อหุ้มแห่งชั้นเป็นลักษณะ
 มีการนำเข้าไปหาความตายเป็นรส มีความ
 พิณาศแห่งความเป็นหนุ่มสาว เป็นปัจจุ-
 ภาวนาน. ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขาร
 ทุกข์ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. จริงอยู่
 ทุกข์ทางกายและทางใจนี้ไต่ มีปัจจัยเป็น
 อันมาก เช่นความห่อหุ้มแห่งอวัยวะน้อย
 ใหญ่ ความพิการแห่งอินทรีย์ ความมีรูปร่าง
 เปลี่ยนแปลงไป ความพินาศแห่งความเป็น
 หนุ่มสาว ความเพียรตกไป ความจำ
 ความคิดอ่านจากไป และคนอื่นคุณแคลน

^๑ ฉ. พลุฆาต, สี. วิริยาวสาท.

เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น, ชราเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์
นั้น. ด้วยเหตุนี้ บัณฑิตจึงกล่าวคำนี้ไว้ว่า :

"องฺคานํ ลีลีสีภาวา
อินฺทฺริยานํ วิการโต
โยพฺพนสฺส วินาเสณ
พลสฺส อฺปฆาตโต.
วิปฺปวาสา สตาทีนํ
ปฺตฺตทาเรหิ อตฺตโน
อฺปสฺสาทนียโต เจว
ภฺยโย พาลตฺตปฺตฺติยา.
ปฺปโปติ ทฺกฺขํ ยํ มจฺโจ
กายิกํ มานสิํ ตถา
สพฺพเมตํ ชราเหตุ
ยสฺมา ตสฺมา ชรา ทฺกฺขา"ติ.

"สัตว์ย่อมได้รับทุกข์ใด ทั้งทางกาย
และทางใจ เพราะอวัยวะทั้งหลาย
หย่อนยาน เพราะอินทรีย์พิการ
เพราะความเป็นหนุ่มสาว พินาศ
เพราะกำลังถูกบั่นทอน เพราะสติ
เป็นต้น ปราศจากไป เพราะ
บุตรและภรรยาของตน ไม่เลื่อมใส
เพราะถึงความเป็นคนพาล อย่างยิ่ง
ทุกข์ขึ้นทั้งหมด มีเพราะชราเป็นเหตุ
เพราะเหตุนี้ ชราจึงชื่อว่า
เป็นทุกข์"

อัย ชรายํ วินิจฺฉโย.

นี้เป็นวินิจฉัยในชรา.

มรณนิเทศ

มรณนิเทศ

๕๔๓. มรณฺมปี ทฺกฺขนฺติ เอตฺถาปิ
ทฺวิธํ มรณํ สงฺขตลกฺกขณฺจ, ยํ สนฺธาย ทฺกฺขณํ

๕๔๓. แม้นในชื่อว่า แม้มรณะก็เป็น
มรณะมี ๒ อย่าง คือ สังขตลักษณะ

คุณหญิงนางเยาว์ จิตต์กุศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา